

ขำลองธรรม

เจ้าพระคุณสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ญาณวรเถระ
วัดเทพศิรินทราวาส

ขำลองธรรม ● เจ้าพระคุณสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ญาณวรเถระ วัดเทพศิรินทราวาส

จำลองธรรม

ของ

เจ้าพระคุณสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์

ญาณวรเถระ

วัดเทพศิรินทราวาส

พิมพ์เป็นธรรมวิทยาทาน
เพื่อปฏิการสนองพระคุณ
อุทิศส่วนบุญน้อมถวาย

เจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ
ในงานบำเพ็ญกุศลฉลองอัฏฐิธาตุ

๓ มีนาคม ๒๔๙๕

๑,๐๐๐ ฉะบับ

หนังสือจำลองธรรม

เรียบเรียงโดย เจ้าพระคุณสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์

พิมพ์ครั้งที่ ๑ กันยายน ๒๕๖๐

จำนวน ๒,๐๐๐ ฉบับ

จัดพิมพ์เผยแพร่ วัดเขาบางทราย พระอารามหลวง (ธรรมยุต)

ดำเนินการโดย ปฤษฎี ธนวัตอัศว

พิมพ์ที่ บริษัท พี.เอ.ลีฟวิ่ง จำกัด ๔ ซ.สิรินธร ๗
ถ.สิรินธร แขวงบางบำหรุ เขตบางพลัด
กรุงเทพ ๑๐๗๐๐
โทรศัพท์ ๐-๒๘๘๑-๙๘๙๐

คำนำ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๔ ศิษย์ของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ผู้หนึ่ง ได้อุตส่าห์พยายามเก็บข้อธรรมและเนื้อความของพระธรรมเทศนา ที่เจ้าพระคุณ ฯ แสดงในวันธรรมัสสวนะ ณ พระอุโบสถเรียบเรียง ขึ้นไว้ตามสามารถแห่งความจำ เพื่อจะได้รักษาไว้ถือเป็นแนวแห่ง การปฏิบัติธรรม ครั้นแล้วได้นำถวายเจ้าพระคุณ ฯ ขอความกรุณา ตรวจแก้ บัดนี้ ศิษย์ผู้นั้นมีความประสงค์จะสนองพระคุณเจ้า พระคุณ ฯ ด้วยน้ำพักน้ำแรงของตน จึงได้รวบรวมจัดพิมพ์ขึ้น ส่วนหนึ่งแจกในงานฉลองอัฏฐิธาตุนี้ เพื่อเป็นประโยชน์แก่เพื่อน ศิษยานุศิษย์และสาธุชนทั่วไปตามสมควร จึงขอโมทนาสาธุการ ในส่วนกุศลธรรมวิทยาทานนี้ด้วย แม้ศิษยานุศิษย์และสาธุชน ผู้ได้รับ ก็คงจะโมทนาสาธุการทั่วกัน.

ท่านผู้ใดใครก็ตาม พยายามจดจำพระพุทธวจนะไว้ได้มาก ไม่ลืมเลือน สามารถสำแดงข้อพระพุทธวจนะได้เมื่อปรารถนา นับว่าเป็นพหุสสุต คือผู้สดับฟังพระพุทธวจนะไว้มาก สุตธร ผู้ทรง พระพุทธวจนะที่ฟังไว้สุตสันนิจย ผู้สะสมพระพุทธวจนะที่สดับไว้ เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็นับว่าเป็นผู้มีแผนที่สู่ทางปฏิบัติอยู่ในใจสามารถ จะดำเนินเข้าสู่กระแสธรรมได้ในโอกาส พระองค์จึงตรัสคุณสมบัติ เช่นนี้ว่าเป็นมงคล เหตุให้ประ-สบวุฒิศิริสวัสดิ์ ทั้งในโลกนี้และ โลกหน้า ทั้งแก่ตนและผู้อื่นที่เกี่ยวข้อง

เจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ เป็นผู้เอาใจฝักใฝ่ในการแสดงธรรมอยู่โดยปกติ พยายามค้นคว้าหาข้อธรรมพระพุทธวจนะมาแสดงเพื่อเป็นแนวปฏิบัติอยู่เสมอไม่เบื่อหน่าย ธรรมแต่ละข้อแต่ละหมวดก็ได้อุตส่าห์ ขบใจความ ถือเอาความเข้าใจ พิจารณาแล้วพิจารณาเล่าเพื่อจะมิให้เป็นแต่เพียงสักว่าแสดงขอไปทีเท่านั้น มุ่งหวังจะให้ผู้ฟังได้ประโยชน์ด้วย ลางตอนลางสูตรพากเพียรอยู่เป็นนานวันเข้าใจว่าองค์ท่านคงจะเห็นความไม่สู้ชัด ลางตอนลางสูตรนั้นก็ไม่เทศน์ เพราะความเข้าใจผ่านไปไม่ตลอด ไปมีคลุมๆ เครือๆ อยู่องค์ท่านก็ไม่ยอมที่จะให้ความคลุมๆ เครือๆ นั้น มีแก่ผู้สดับด้วยหากองค์ท่านไม่มุ่งประโยชน์แล้วก็จะทำได้ โดยแสดงไปทั้งๆอย่างนั้นด้วยโวหารประการใดประการหนึ่งเสีย เพราะฉะนั้นการแสดงธรรมเช่นนี้จึงไม่ง่ายนัก พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสไว้ในปัญจกนิบาตอังคุตตรนิกายมีนัยว่า ดูก่อนอานนท์ การที่จะแสดงธรรมแก่ผู้อื่นนั้นมิใช่ทำได้ง่าย ผู้แสดงธรรมต้องตั้งใจว่า

อนุปุพฺพิกถํ กเถสฺสามิ จักแสดงธรรมไปโดยลำดับไม่ตัดลัดให้ขาดความ

ปริยายทสฺสาวี กถํ กเถสฺสามิ อ้างเหตุผลแนะนำให้ผู้ฟังเข้าใจ

อนุทยตํ ปฏิจฺจ กถํ กเถสฺสามิ ตั้งจิตต์เมตตาปรารถนาให้เป็นประโยชน์แก่ผู้ฟัง

น อามิสนฺตโร กถํ กเกสฺสามิ ไม่แสดงธรรมเพราะเห็นแก่อามิส คือ ลาภ ยศ ชื่อเสียง

อตฺตานญฺจ ปรญฺจ อนุปหจฺจ กถํ กเถสฺสามิ ไม่แสดงธรรมกระทบตนและผู้อื่น คือไม่ยกตนข่มท่านเสียดสีผู้อื่น ดังนี้ การที่จะแสดงธรรมแก่ผู้อื่น ตั้งองค์ ๕ อย่างนี้ไว้ในตน จึงเป็นการไม่ง่ายนัก มิเช่นนั้นผู้แสดงธรรมของพระบรมศาสดาก็จะกลายเป็น นักวาทศิลป์ไป สาธุชนผู้สดับทั้งหลายที่เคยสดับธรรมเทศนาของเจ้าพระคุณ ฯ แล้ว คงจะหยั่งทราบองคสมบัติเหล่านี้ในองค์ท่านเป็นอย่างดี สำนวนโวหารที่เทศน์ก็ฟังง่ายๆ คล้ายๆ จะลอกออกมาจากความรู้สึกที่ทราบด้วยใจขององค์ท่าน มิใช่จะดัดแปลงให้เพริศพริ้งประการไร อันธรรมของพระนั้นมิใช่เรื่องนึกๆ คิดๆ เอา อย่างน้อยก็ต้องการแบบต้องการแผน และธรรมของพระนั้นย่อมโอนอ่อนไปตามอัธยาศัยของผู้เทศน์ผู้แสดง เพราะเป็นของกลางๆ อัธยาศัยสูง ธรรมที่แสดงก็สูง อัธยาศัยประณีต ธรรมที่แสดงก็ย่อมประณีตไปตาม ธรรมลึกซึ้งบางอย่างองค์ท่านคงจะได้หยั่งทราบรสมาก่อนแล้วก็อาจจะเป็นได้ ผู้ปฏิบัติธรรมบางท่านจึงได้นิยมและรับรองว่าธรรมของพระ เพราะท่านผู้ปฏิบัติธรรมถึงด้วยกัน ย่อมจะรู้กันเป็นธรรมดา ธรรมบางข้อเมื่อเทศน์จบแล้ว ก็บอกว่ายังไม่เคยเทศน์ แต่นำมาเทศน์เพื่อให้ผู้สดับสดับไว้เป็นขวัญหูขวัญใจ เพราะเป็นพระพุทธภาษิต และเทศน์ย้ำเสมอว่า ธรรมที่พระตรัสสอนนั้นเป็นของทำได้ ปฏิบัติได้ ถ้ามิเช่นนั้นแล้ว พระคงไม่ตรัสสอน เพราะเป็นของเหลือวิสัย และคุณพระธรรมคงจะไม่ปรากฏร่องรอยขึ้นในจิตต์ใจให้เห็น ให้ผู้สดับอุตส่าห์ทำอุตส่าห์ปฏิบัติ จึงเป็นผู้ทรงคุณธรรมที่น่าเสียดายอาลัยนักของสาธุชน

อนึ่ง ธรรมเทศนาส่วนมากของเจ้าพระคุณฯ มักแสดงไปทางไตรลักษณ์ ซึ่งองค์ท่านเองก็เป็นผู้หนักอยู่ในเรื่องไตรลักษณ์นี้ องค์ท่านเคยเล่าว่า เสด็จ (คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส) เคยรับสั่งว่าฉันเองก็ได้อาศัยไตรลักษณ์นี้และเคยปรารภว่า โบราณคงจะเห็นคุณค่าของไตรลักษณ์นี้มาแล้วจนถึงเชิดชูเรียกว่า พระอนิจจัง พระทุกขัง พระอนัตตา ที่จริงก็เป็นเช่นนั้น เพราะคำอุทานก็ยังปรากฏว่า อนิจจัง อนิจจา หรือน่าอเน็จอนาต พระบรมศาสดาก็ทรงแสดงธรรมเกี่ยวกับไตรลักษณ์นี้เป็นส่วนมาก ที่เรียกว่าเป็น พหุลานุสาสนีแลเจ้าพระคุณ ฯ มักแสดงนิพพิทาคือความเบื่อหน่ายเพราะปรารภว่า นิพพิทานี้เป็นเหมือนยาถ่าย ถ่ายโทษ คือความชอบใจรักใคร่ยึดถือ เมื่อฉันทอัธยาศัยขององค์ท่านในการแสดงธรรมเป็นไปทำนองนี้ ก็น่าจะสมกับเป็นพระธรรมกถึกโดยคุณสมบัติที่ตรัสไว้ว่า ผู้ที่แสดงธรรม ***นิพฺพิทาย*** เพื่อเบื่อหน่าย รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ***วิราคาย*** เพื่อไม่ติด รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ***นิโรธาย*** เพื่อดับความรักใคร่ยึดถือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จึงเป็นผู้ควรเรียกว่า ธรรมกถึก ฉนี้.

อนึ่ง สาธุชนผู้เคยสดับธรรมเทศนาของเจ้าพระคุณ ฯ คงหวนรำลึกได้ว่า เจ้าพระคุณ ฯ แสดงธรรมนั้นมีระเบียบเรียบร้อยเบื้องต้น ท่ามกลางที่สุด ไพเราะตลอด ธรรมหมวดหนึ่งมีกี่ข้อความอธิบายแต่ละข้อนั้นก็พอดี ไม่มากไม่น้อยสม่ำเสมอกันไม่สับสนปนเป ผู้สดับกำหนดความได้ชัดเจนแก่ใจ บางทีองค์ท่าน

ก็พยายาม แปลข้อพระบาลีเป็นความสัมผัส เพื่อหวังให้ผู้สดับจำได้ ง่ายสะดวก อันการแสดงธรรมไม่มีระเบียบนั้น คงจะมีมานานแล้ว จึงปรากฏในอรรถกถากล่าวไว้โดยนัยว่า ธรรมกถึกยกสูตรหรือชาดก ชิ้นเป็นนิกเขปบท แล้วชักเรื่องอื่นนอกเนื้อหามาพูดนิกเขปบทที่ยก ขึ้นไว้นั้นก็เป็นแต่ยกขึ้นไว้เฉยๆ ผู้สดับฟังไม่เข้าใจว่า ท่านเทศนาสูตร หรือชาดก ไม่เห็นต้นไม่เห็นปลาย เงื่อนสายหาไม่พบ อุปมาเหมือน ย่านไทรย้อยลงในที่ๆ สาขายื่นออกไป พอถึงดินก็งอกขึ้นเรื่อยๆ ไป งอกไปๆ ต้นเดิมก็ตาย เหลือแต่เชื้อสายใหม่ที่เกิดภายหลัง ธรรมกถึกนี้ ก็เป็นทำนองนี้ เรียกว่า ธรรมกถึกต้นไทร ดังนี้.

กุศลจริยา ที่ศิษย์ของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้บำเพ็ญเป็นส่วน ธรรมวิทยาทานนี้ ขออุทิศส่วนกัลปนาผลน้อมถวายแด่ เจ้าพระคุณ ฯ ด้วยกำลังกตัญญูกตเวทิตาฯ หากเจ้าพระคุณฯ ได้ทราบด้วยทิพยญาณ วิถีทางใดทางหนึ่งว่า ธรรมเทศนาที่ได้อุตส่าห์ค้นคว้าไตร่ตรองแล้ว เทศนาไว้นั้น ยังมีผู้ทรงจำไว้ และยังเป็นประโยชน์อยู่แก่ผู้ปฏิบัติ ไม่สุดสิ้น ก็คงจะยินดีปราโมทย์อนุโมทนาส่วนกุศลจริยานี้ตาม สัปปุริสวิสัยข้อนั้นก็จักสำเร็จเป็นปัตตานุโมทนามัยกุศลจริยา อนวัชชกิจ อันจักประสิทธิสัมฤทธิความสุขเกษมสำราญศุภอรรถ อิฏฐวิบุลมนุญผล และสิ่งที่ต้องประสงค์ แด่เจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ทุกประการ โดยควรแก่สุคติทิพยสถานสัมปรายภพนั้นแล.

พระนิรันตรญาณมุนี

สารบัญ

ชัมพุขาทกสูตร

มีความว่าชัมพุขาทกะปริพพาชกเข้าไปหาพระสารีบุตร ได้ถามปัญหากะพระสารีบุตร ดังต่อไปนี้

ข้อ ๑ ถามว่า อะไรเป็นพระนิพพาน

ท่านตอบว่า ราคกฺขโย โทสกฺขโย โมหกฺขโย คือธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งราคะ โทษะ โมหะ เป็นพระนิพพาน

อธิบายว่ากิเลสจัดได้เป็น ๓ ชั้น ๑ เกิดขึ้นอย่างแรงล่วงออกมาถึงกาย วาจา ศีลเป็นเครื่องปราบปรามกิเลสชั้นนี้ ๒ อย่างกลางสั้นเข้ามาเพียงเกิดอยู่ในใจทำให้ใจเร่าร้อนเศร้าหมอง สมาธิเป็นเครื่องปราบปราม ๓ อย่างละเอียดคือความไม่รู้ทำให้เห็นผิดจากความเป็นจริง ปัญญาความรู้เท่าทันความเป็นจริงเป็นเครื่องปราบปราม กิเลสทั้งหมดสงเคราะห์ลงเป็นราคะ โทษะ โมหะ ศีลสมาธิปัญญาเป็นเครื่องปราบ กิเลส คือมรรค เป็นภาเวตัพพธรรมต้องเจริญอบรม ทำให้มีให้เป็นขึ้นจนมีกำลังดับกิเลสได้ขาดก็เป็นอริยมรรค กิเลสที่ดับขาดไม่กลับเกิดขึ้นอีกได้เป็นอริยผล ถ้าดับกิเลสได้แต่บางชนิด กิเลสที่ดับแล้วไม่เกิดอีก ก็ชื่อว่านิพพานยังมีกิเลสเหลืออยู่เช่นดับสังโยชน์เบื้องต่ำ ๓ ได้ขาดแล้วไม่กลับเกิดอีกเป็นพระโสดาบัน ดับราคะ โทษะ โมหะ ที่มีกำลังแรงกล้าได้ขาดเหลือแต่ที่เป็นอย่างอ่อน เป็นพระสกทาคำมีดับกามราคะความยินดีในกามกับปฏิฆะความขัดใจอึดอัดใจได้ขาด เป็นพระอนาคามี ดับสังโยชน์เบื้องบน คือรูปราคความยินดีในรูป

อรูปราคความยินดีในนาม มานะความถือว่าเป็นเรา อุทธัจจะ ความตื่นเต้นในอารมณ์ อวิชชา ความไม่รู้ตามจริง ได้ขาดหมดสิ้นเชิง ชื่อว่าปรินิพพาน คือดับรอบไม่มีกิเลสเหลืออยู่อีก เป็นพระอรหันต์ เปรียบเหมือนไฟที่ลุกอยู่คือกิเลส อาการที่ดับไฟเป็นส่วนที่ต้องทำให้มีกำลังสามารถจะดับไฟนั้นๆ ได้ กำลังดับอยู่นั้นได้แก่อริยมรรคคือเหตุ ขณะที่ไฟดับลงได้แก่อริยผล เป็นสัจฉิกิริยาทำให้แจ้งคือนิโรธ ไฟที่ดับแล้วไม่มีอาการอะไรปรากฏ มีแต่ความดับได้แก่ พระนิพพาน ไม่มีเหตุไม่มีผล ไม่มีเกิดแก่เจ็บตาย มีแต่ความดับเย็นสนิทอยู่เป็นปกติ จึงเป็นที่สิ้นไปแห่งราคะ โทษะ โมหะ

ถ. อะไรเป็นทางให้ถึงพระนิพพาน

ต. อริยมรรคมีองค์ ๘ (ภาเวตัพพธรรม)

ข้อ ๒ ถ. อะไรเป็นพระอรหัตต์ (ความเป็นพระอรหันต์)

ต. ความสิ้นไปแห่งราคะ โทษะ โมหะ เป็นอรหัตตผล

อธิบายรวมอยู่ในข้อต้น

ถ. อะไรเป็นทางให้ถึงความเป็นอรหันต์

ต. อริยมรรค

ข้อ ๓ ถ.อะไรชื่อว่า ๑ ธัมมวาที ๒ สุปฏิปันน ๓ สุคต

ต. ๑ ผู้แสดงธรรมเพื่อละราคะ โทษะ โมหะ เป็นธัมมวาที ๒ ผู้ปฏิบัติเพื่อละราคะ โทสะ โมหะ เป็นสุปฏิปันน ๓ ผู้ละราคะ โทษะ โมหะ ได้หมดสิ้นเชิงเป็นสุคต

อธิบาย ๑-๒ คือกล่าวชักชวนและปฏิบัติมุ่งมั่นที่จะ ละราคะ โทษะ โมหะ ที่เป็นตัวโทษให้ขาดจากสันดานจริงๆ ไม่ปฏิบัติเพื่ออื่น

เช่นเพื่อมนุษย์สมบัติ สวรรค์สมบัติเป็นต้น เพราะว่าความมุ่งเช่นนั้นก็จะต้องไปติดอยู่ในที่นั้นๆ ซึ่งต้องวนเวียนอยู่ในชาติภพไม่พ้นไปจากทุกข์ได้ ควรมุ่งปฏิบัติให้ถึงปลายทางที่สุดคือพระปรินิพพานทีเดียว ถ้าสามารถละกิเลสได้ขาดจากสันดานได้สิ้นเชิง ก็จะได้บรรลุวิมุตติสุขในพระปรินิพพาน ปราศจากทุกข์โดยประการทั้งปวง ถ้ายังไม่สามารถถึงเช่นนั้น การที่ประพฤติปฏิบัติดีชอบเป็นพื้นอัธยาศัยอยู่แล้ว แม้ยังไม่ถึงปลายทางก็คงตกอยู่ในสุคตินั้นเอง สุปฏิปันน ก็คือผู้ปฏิบัติดีอย่างในสุปฏิปันโนในสังฆคุณ ๓ สุคต คือผู้ไปดีอย่างสุคโตในพุทธคุณ

ถ. อะไรเป็นทางให้ถึงความเป็น ๓ อย่างนั้น

ต. อริยมรรค

ข้อ ๔ ถ.ท่านปฏิบัติในพระพุทธศาสนาเพื่ออะไร

ต. เพื่อทุกขปริญญา (กำหนดรู้ทุกข์)

ถ. อะไรเป็นทางปฏิบัติเพื่อกำหนดรู้ทุกข์

ต. อริยมรรค

การกำหนดรู้ทุกข์รอบคอบแล้วจะได้เบื่อหน่ายแล้วละทุกข์เสียได้

ข้อ ๕ ถ.อย่างไรจึงชื่อว่าถึงความโปร่งใจ (อสฺสาสปฺปตฺต)

ต. รู้จักความเกิด ความดับ อัสสาทะ อาทีนพ นิสสรณะแห่งอายตนะ ๖

อธิบายตามธรรมดาของปุถุชน เมื่อประสบเรื่องราวและสิ่งไม่เป็นที่พอใจ ก็เกิดความเดือดร้อนอึดอัดดุจหายใจไม่สะดวก

บางคนถึงต้องถอนหายใจยาว ควรกำหนดให้รู้จักตามเป็นจริง ในร่างกายนี้มีทางรู้สึกคืออายตนะภายใน ๖ กับอายตนะภายนอก ๖ ซึ่งเป็นคู่กันเท่านั้น กระทบกันรู้สึกขึ้นเป็นเกิด ต่อจากเกิดก็ดับไปทุกความรู้สึก เป็นดับ อารมณ์ที่เกิดขึ้นนั้นส่วนที่ถูกใจ ชอบใจ เป็นอัสสาทะความยินดี อารมณ์ที่เป็นอัสสาทะนั้น จะให้คงที่อยู่ตามความพอใจไม่ได้ ธรรมดาต้องเสื่อมไป หายไป ดับไป เป็นอาทีนพโทษธรรมดาเป็นอยู่เช่นนี้ เกิดขึ้น ดับไป เป็นที่ยินดียินร้ายวนเวียนซ้ำซากอยู่ไม่มีที่สุด ทางที่จะให้ถึงที่สุดได้ก็คือการเห็นโทษของอารมณ์ตามเป็นจริงแล้วเบื่อหน่ายสลัดละเสียได้ เป็นนิสสรณะ

ถ. อะไรเป็นทางปฏิบัติเพื่อสัจฉิกิริยา ทำให้แจ้งอสฺสาสปฺปตฺตนั้น

ต. อริยมรรค

ข้อ ๖ ถ. อย่างไรจึงชื่อว่าถึงความโปร่งใจอย่างเยี่ยม (ปรมสฺสาสปฺปตฺต)

ต. รู้ตามจริงโดยอาการ ๕ อย่างของอายตนะ ๖ นั้นแล้วสลัดออกได้ หลุดพ้นไม่มีอุปาทาน

ถ. อะไรเป็นทางปฏิบัติ เพื่อสัจฉิกิริยาทำให้แจ้งปรมสฺสาสปฺปตฺตนั้น

ต. อริยมรรค

ข้อ ๗ ถ. อะไรเป็นเวทนา

ต. สุข ทุกข์ ไม่ทุกข์ไม่สุข

ทุกคนตั้งแต่เกิดมาแล้วจนบัดนี้ ย่อมได้เสวยเวทนา ๓ นี้ สุขบ้าง ทุกข์บ้าง ไม่ทุกข์ไม่สุขบ้าง ผลัดเปลี่ยนกันอยู่เสมอนับครั้งไม่ถ้วน แต่ธรรมดาปุถุชนมักไม่ค่อยรู้สึกอาการไม่ทุกข์ไม่สุข ด้วยเป็นอาการละเอียด มักจะไปติดอยู่ที่สุขแลทุกข์ ยินดีชอบใจอยากได้สุขๆ เกิดขึ้น แล้วก็ปรารถนาอยากให้ยั่งยืนไม่ให้เสื่อมไปเสีย ครั้นสุขเสื่อมไป ดับไป ทุกข์เกิดขึ้น ไม่พอใจ เดือดร้อน ผลักไสขับไล่ จะให้ดับ ให้พ้นไปเสีย ทุกข์ยังไม่ดับไม่พ้นได้ดังใจก็ยิ่งเดือดร้อนเป็นทุกข์เพิ่มขึ้นอีก เพราะไปยินดีชอบใจสุข ความจริงไม่น่าไปสำคัญในสุขเวทนาเลย เพราะสุขเวทนาเป็นสังขาร เกิดขึ้นแล้วก็ดับไปเป็นธรรมดาไม่ตั้งอยู่ได้นาน มีพยานในชีวิตตั้งแต่เกิดมาเสวยสุขเวทนามาแล้วเท่าไร บัดนี้ไม่มีเหลืออยู่เลย ปรากฏชั่วขณะแล้วก็แปรเปลี่ยนไปเป็นเวทนาอื่น สู้สุขในธรรมไม่ได้ เป็นความดับจากโทษคือกิเลส โทษดับแล้วทุกข์ที่เป็นผลก็ดับ จึงเป็นสุขเสมอไม่ดับ เป็นวิมุตติสุขเทียบดูในการปฏิบัติ ขณะใดดับกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่งลงได้จะรู้สึกเป็นสุขในขณะนั้นทันที ถ้าดับได้เช่นนั้นหมดไม่มีเหลือจะแสนสุขเพียงไร

ถ. อะไรเป็นทางปฏิบัติ เพื่อกำหนดรู้เวทนา ๓ นั้น

ต. อริยมรรค

ข้อ ๘ ถ. อะไรเป็นอาสวะ

ต. กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ

อธิบายว่า กิเลสทั้ง ๓ นี้ เป็นเครื่องดื่มดองสันดานสัตว์ เช่นผักดองเป็นต้น เดิมก็เป็นของจืด แช่อยู่ในน้ำ ดองนานเข้าก็

ดูดรสของน้ำที่ดองนั้นเข้าไปเกิดเป็นรสเปรี้ยวเค็มหวานขึ้นได้ฉันใด กามาสวะก็ดื่มดองสันดานสัตว์ให้เกิดความยินดีรักใคร่ กำหนัดในกาม ภวาสวะ ดื่มดองให้เกิดความติดแน่นอยู่ในภพชาติ อวิชชาสวะ ดื่มดองให้ไม่รู้ตามจริงฉะนั้น

ถ. อะไรเป็นทางปฏิบัติเพื่อปหานะละอาสวะ ๓ นั้น

ต. อริยมรรค

ข้อ ๙ ถ. อะไรชื่อว่าอวิชชา

ต. ความไม่รู้ในทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค

อธิบาย อะ แปลว่าไม่ วิชชา แปลว่ารู้ตามจริงผสมกันเป็น อวิชชา แปลว่าไม่รู้ตามจริง ไม่รู้ตามจริงอย่างไร คือ ๑ ไม่รู้ตามจริง ในทุกข์ ๑๑ กอง มีชาติเป็นต้น ยมฺปิจฺฉํ เป็นที่สุด ว่าเป็นทุกข์แต่ละ อย่างและไม่รู้ว่าทุกข์นี้ควรกำหนดรู้ เพราะทุกข์เป็นผลเป็นวิบาก ควรกำหนดเพื่อรู้เท่าตามเป็นจริงที่ปรากฏอยู่ไม่ใช่เพื่อละเพื่อทำให้ แจ้งเพื่อเจริญ ๒ ไม่รู้ตามจริงในสมุทัย คือ ตัณหา ว่าเป็นเหตุให้ เกิดทุกข์ และไม่รู้ว่าสมุทัยนี้ควรละส่วนเดียว ไม่ควรเพียงแต่กำหนด รู้ ไม่ควรทำให้แจ้ง ไม่ควรเจริญ ๓ ไม่รู้ตามจริงในนิโรธว่าเป็นธรรม ที่ดับทุกข์ และไม่รู้ว่านิโรธนี้ควรกระทำให้แจ้ง ไม่ใช่หน้าที่กำหนดรู้ ไม่ใช่เพื่อละ ไม่ใช่เพื่อเจริญ ๔ ไม่รู้ตามจริงในมรรค ว่าเป็นข้อปฏิบัติ ให้ถึงความดับทุกข์ และไม่รู้ว่ามรรคนี้เป็นธรรมควรเจริญอบรม ไม่ใช่เพื่อกำหนดรู้ เพื่อละ เพื่อทำให้แจ้งอวิชชานี้ในพระบาลีท่าน แสดงอาการไม่รู้ ๔ อย่างเท่านี้ แต่อรรถกถาเติมเข้าอีก ๔ จึงเป็น ๘

ถ. อะไรเป็นทางปฏิบัติเพื่อปหานะละอวิชชา

ต. อริยมรรค

ข้อ ๑๐ ถ. อะไรชื่อว่าตัณหา

ต. กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา

ตัณหาความอยากนี้เป็นตัวโทษแท้ เกิดขึ้นแล้วปรากฏผลคือทุกข์ส่วนเดียว กามตัณหาเป็นไปเพื่อสร้างบ้านเรือน เป็นไปเพื่อชาติความเกิด ล้วนแต่ส่อให้เกิดทุกข์ ภวตัณหาอยากมีภพชาติ ชื่อว่าภพชาติแล้วก็เป็นตัวทุกข์ทั้งสิ้น เพราะต้องแก่เจ็บตายเป็นต้น อยากมีอยากเป็น ถ้าได้สมประสงค์สิ่งที่ประสงค์นั้นเป็นสังขาร ชื่อว่าสังขารไม่มีเที่ยงยั่งยืน เมื่อเสื่อมไปเสียก็เป็นทุกข์ ถ้าไม่ได้สมประสงค์ก็เป็นทุกข์อีก วิภวตัณหา อยากให้หายไป อยากให้ไม่มีไม่เป็น ไม่เป็นไปตามใจต้องการ เพราะยังไม่ถึงคราวก็เกิดทุกข์ ถ้าเหมาะคราวที่เป็นไปตามประสงค์ ก็เป็นเหตุให้ได้ใจเจริญความอยากยิ่งขึ้น รสชาติของความยากเป็นความร้อน เป็นทุกข์อยู่ในตัวด้วย นี้จะเห็นได้ว่าความอยากเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ส่วนเดียวไม่สำเร็จประโยชน์เลย ส่วนที่สำเร็จประสงค์อยู่ที่การกระทำ ทำถูกทางถูกเรื่องที่มุ่งหมายก็บรรลุผลสำเร็จได้เพราะการกระทำไม่ใช่สำเร็จเพราะความอยาก ถ้ามีแต่ความอยากแต่ไม่ทำก็จะสำเร็จไม่ได้เลย

ถ. อะไรเป็นทางปฏิบัติเพื่อปหานะตัณหา ๓ นั้น

ต. อริยมรรค

ข้อ ๑๑ ถ. อะไรชื่อว่าโอฆะ

ต. กามโอฆะ ภวโอฆะ ทิฏฐิโอฆะ อวิชชาโอฆะ

หมายความว่ากิเลสทั้ง ๔ นี้ เปรียบเหมือนห้วงน้ำที่หลากไหลมาท่วมท้นคนและสัตว์สิ่งของ ให้ไหลไป จมไปตามกระแสน้ำนั้น กิเลสทั้ง ๔ นี้ก็หลั่งไหลพัดพาผู้ไม่รู้ตามจริงให้จมอยู่ในกระแสกิเลสนั้นๆ คือ จมอยู่ในทุกข์ที่เป็นผลของกิเลสนั้นๆ

ถ. อะไรเป็นทางปฏิบัติเพื่อปหานโอฆะ

ต. อริยมรรค

ข้อ ๑๒ ถ. อะไรชื่อว่าอุปาทาน

ต. กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สีลัพพัตตุปาทาน อัตตวาทุปาทาน

ทิฏฐุปาทานนี้ น่าจะได้แก่สักกายทิฏฐิ ที่มีความเห็นว่ามีเที่ยงยั่งยืนถือมั่นอยู่ในร่างกายจิตใจนี้ เมื่อได้ปฏิบัติจนรู้เห็นตามเป็นจริงว่า สิ่งทั้งปวงไม่เที่ยงยั่งยืน เกิดขึ้นแล้วแปรปรวนดับไป ความเกิดเป็นผลเกิดแต่เหตุๆ ดับผลก็ดับ ความเป็นจริงเช่นนี้ ไม่มีสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหรือแม้ศีลและวัตรที่ปฏิบัติอยู่ จะมาบันดาลให้เป็นได้ตามประสงค์ คงมีแต่เหตุและผลเท่านั้น ความถือมั่นในสีลัพพัตตก็ดับไป อัตตวาทุปาทาน น่าจะได้แก่อัตตานุทิฏฐิ ความถือมั่นว่าเป็นตัวตนเราเขา

ถ. อะไรเป็นทางปฏิบัติเพื่อปหานอุปาทาน

ต. อริยมรรค

ข้อ ๑๓ ถ. อะไรเป็นภพ

ต. กามภพ รูปภพ อรูปภพ

กามภพเป็นที่อยู่ของสัตว์ที่ยังข้องอยู่ในกาม ตั้งแต่ทุคคติจนตลอดมนุษย์และเทวดา รูปภพเป็นที่อยู่ของรูปพรหม อรูปภพเป็นที่อยู่ของอรูปพรหม ในที่นี้ท่านหมายถึงเปลือกภพ ซึ่งเป็นวิบาก ท่านจึงตอบในทางปฏิบัติว่าปริญญาความรอบรู้ภพเป็นกิจ ส่วนความเห็นของผู้ปฏิบัติบางคนในบัดนี้ เห็นกันว่าภพคือ รูป เรื่องที่วาดตั้งขึ้นไว้ในใจ ตามทางของปฏิจจสมุปบาท คือเวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา ความยินดีชอบใจ เป็นปัจจัยให้เกิดอุปทานเข้าไปถือมั่น จะให้ได้ให้เป็นในสิ่งในเรื่องที่ชอบใจนั้น เป็นปัจจัยให้เกิดภพ ภพ คือที่ตั้ง รูปเรื่องเป็นโครง ขึ้นไว้ในใจนั้นเป็นปัจจัยแก่ชาติ เช่นนี้ภพต้องเป็นสมุทัย เป็นหน้าที่ของปหานะแย้งกันอยู่

ถ. อะไรเป็นทางปฏิบัติ เพื่อปริญญาความกำหนดรอบรู้ภพ

ต. อริยมรรค

ข้อ ๑๔ ถ. อะไรเป็นทุกข์

ต. ทุกฺขทุกฺขตา สงฺขารทุกฺขตา วิปริณามทุกฺขตา

ทุกขทุกขตา คือทุกข์เพราะทุกข์ ๑๑ กอง มีชาติ เป็นต้น ในทุกขอริยสัจ สังขารทุกขตา คือทุกข์เพราะสังขาร ด้วยว่าสังขารเป็นส่วนผสม เช่น รูป นาม ผสมกันจึงเป็นคนและสัตว์ แม้ในรูปก็ต้องผสมดิน น้ำ ไฟ ลม อากาศ นามก็ต้องผสมเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นต้น ต้องปรุงแต่งแปรปรวนลำบากไม่ได้ดังประสงค์ วิปริณามทุกขตา ทุกข์เพราะความเสื่อมสิ้นทรุดโทรมของสังขาร

ถ. อะไรเป็นทางปฏิบัติเพื่อกำหนดรอบรู้ทุกข์

ต. อริยมรรค

ข้อ ๑๕ ถ. อะไรเป็นสักกาย

ต. ปัญจุปาทานักขันธ์ ขันธ์ ๕ ที่ประกอบด้วย ความถือมั่น

ถ. อะไรเป็นทางปฏิบัติเพื่อกำหนดรอบรู้ ปัญจุปาทานักขันธ์

ต. อริยมรรค

ข้อ ๑๖ ถ. ในธรรมวินัยนี้อะไรทำยาก

ต. บรรพชา

ข้อ ๑๗ ถ. บรรพชาแล้วอะไรทำยาก

ต. อภิรติ ความอภิรม

ข้อ ๑๘ ถ. อภิรมแล้ว อะไรทำยาก

ต. ธัมมานุธัมมปฏิบัติ

ข้อ ๑๙ ถ. ผู้ปฏิบัติธัมมานุธัมม ปฏิบัติแล้วนานเท่าไรจึงบรรลุมรรคผล

ต. ไม่นาน

มหาโคปาลสูตร

แสดงองคคุณของผู้เลี้ยงโค ๑๑ ประการ เทียบกับผู้ปฏิบัติธรรม คือ

๑ รูปญฺญู เป็นผู้รู้จักรูปของโค ได้แก่ผู้ปฏิบัติต้องรู้จักรูปของตนเอง แยกพิจารณาตามที่มีอยู่ในร่างกายนี้ เป็นมหาภูตรูป คือ ธาตุ ๕ เป็นดินส่วน ๑ น้ำส่วน ๑ ไฟส่วน ๑ ลมส่วน ๑ และอุปาทารูป เช่น สีสัณฐาน กลิ่น เป็นต้น ที่ปรากฏอยู่ในกายนี้ เป็นสักแต่ว่าส่วนหนึ่งๆ ผสมกันเข้าเป็นรูปนี้ที่ยึดถืออยู่ว่าเป็นเรา ถ้าแยกออกเป็นส่วนๆ ก็จะเห็นได้ว่า สักแต่ว่าธาตุหนึ่งๆ คุมกันขึ้นชั่วคราว ในที่สุดก็แตกสลายออกจากกัน ดินก็ไปรวมกับดิน น้ำก็ไปรวมกับน้ำ ไฟก็ไปรวมกับไฟ ลมก็ไปรวมกับลม ไม่มีตัวตนเราเขาในส่วนนั้นๆ เมื่อได้พิจารณาเห็นชัดตามเป็นจริงในส่วนรูปของตนที่เป็นภายในแล้ว พึงน้อมไปพิจารณารูปอื่นที่เป็นภายนอกทั่วไป ก็มีความเป็นอยู่ตามเป็นจริงโดยนัยนี้

๒ ลกฺขณกุสโล รู้จักลักษณะของโค ได้แก่ รู้จักลักษณะของคนที่เป็นพาลหรือบัณฑิต คือผู้ประพฤติกาย วาจา ใจเป็นทุจริตชื่อว่าพาล เราใกล้เข้าไปก็ร้อน ผู้ประพฤติกาย วาจา ใจเป็นสุจริตสงบระงับเป็นบัณฑิต เราเข้าใกล้ก็ร่มเย็นเป็นสุข

๓ อาสาฏิกํ สาเฏตา เขี่ยไข่ขัง ไข่ขังได้แก่ อกุศลวิตก ๓ คือ กามวิตก ๑ พยาบาทวิตก ๑ วิหิงสาวิตก ๑ กามวิตกคือตรึกคิดไปด้วยความกำหนัดยินดี ที่เป็นอย่างแรงในเรื่องของอพรหม อ่อนลง

มาตรึกคิดติดใจในวัตถุกาม คือ รูป เสียง กลิ่น รส สิ่งที่ถูกต้องกาย ตลอดถึงลาภยศ สรรเสริญ สุข ที่เรียกว่าอิฏฐารมณ์ อารมณ์เป็นที่พึงพอใจ พยาบาทวิตก คือตรึกคิดไปในอารมณ์ที่เป็นอาการขัดใจขุ่นแค้น โกรธเคืองอย่างแรง ถึงมุ่งพยาบาท วิหิงสาวิตกคือตรึกคิดมัวเมาเพลิดเพลินหลงไปในอารมณ์ต่างๆ ที่ไม่เป็นธรรม และมุ่งแต่จะให้ถูกใจตนเพื่อประโยชน์แก่ตน ไม่คิดถึงอกเขาอกเรา เช่นคิดจักทำจักเล่นอะไรที่เป็นการเบียดเบียนสัตว์คน ให้ต้องเดือดร้อนวิตกทั้ง ๓ นี้เป็นต้นเหตุสำคัญ ขณะที่ตรึกกรุ่นอยู่ในใจก็ทำให้ใจผิดปกติเศร้าหมองขุ่นมัว เดือดร้อนกระวนกระวายบ้าง ไม่สงบระงับ ชื่อว่าเบียดเบียนตนเองก่อนแล้ว ถ้าระงับไม่ได้ก็ล่วงออกมาทางกาย วาจา กระทบถึงคนอื่น ชื่อว่าเบียดเบียนผู้อื่นด้วย เป็นโทษต่อๆ ไปอีก เพราะเหตุนี้วิตก จึงเปรียบเหมือนไข่ขังที่จักเป็นเชื้อโรคต่อไป ต้องคอยเขี่ยออกเสียให้หมด

๔ วณํ ปฏิจฺฉาเทตา ปิดแผล ได้แก่อินทรีย์สังวรสำรวมอายตนะภายในภายนอก ซึ่งธรรมดาจะต้องกระทบกันเสมอ จะปิดตา อุดหูเสียทีเดียวไม่ได้ ปิดในที่นี้คือให้คุมสติในเมื่อตากับรูปเป็นต้น กระทบกันแล้วไม่ให้ความยินดียินร้ายในอารมณ์นั้นเกิดขึ้น ซึ่งเป็นตัวกิเลสเป็นโทษลุกลามต่อไป ให้คงมีแต่ธรรมดาที่กระทบกันแล้วก็ดับไป ความจริงกิเลสคือความยินดียินร้ายมิได้เกิดขึ้นด้วยทุกอารมณ์ที่กระทบ เกิดแต่เฉพาะอารมณ์ที่ชอบใจและไม่ชอบใจ จึงมิใช่ธรรมดาซึ่งเป็นส่วนที่สามารถจะปิดได้ด้วยสติอันเกิดจากปัญญาที่พิจารณาดูให้รู้เท่าธรรมดาที่เป็นจริง

๕ ธูมํ กตฺตา สุมควัน ได้แก่การแสดงธรรมเพราะเป็นเหตุให้คิดนึกตรึกตรองอยู่ในธรรม เป็นทางขัดปัดเป่าโทษทุจริตต่างๆ ไม่ให้กล้ำกรายเข้ามาได้ ผู้ที่มีความรู้ยังน้อยไม่สามารถจะแสดงได้ก็ควรสุมควันในตัวเอง คือได้สดับตรับฟังมาได้เท่าไรก็หมั่นคิดนึกอบรมพิจารณาใคร่ครวญ ให้ได้ความรู้ความเข้าใจให้ชัดเจน และลงมือปฏิบัติตามที่เข้าใจนั้น ก็สามารถเจริญขึ้นเป็นลำดับ

๖ ติตฺถํ ชานาติ รู้จักเท่าที่ควรข้าม ได้แก่ผู้นำที่ดี เราหวังจะข้ามทุกข์ แต่ไม่สามารถด้วยตนเองต้องหาผู้นำ ท่านผู้ใดมีความรู้ดีสั่งสอนดี ปฏิบัติดีด้วย เราเข้าใจคำสั่งสอนของท่านได้ และเมื่อปฏิบัติตามคำสั่งสอนนั้น ก็ปรากฏผลเป็นความสงบระงับตามส่วนที่ปฏิบัติได้ ท่านผู้นั้นควรเป็นผู้นำของเราควรน้อมใจปฏิบัติตามโอวาทของท่านด้วยความเคารพ

๗ ปีตํ ชานาติ รู้จักน้ำที่ควรดื่ม ได้แก่ตั้งใจสดับธรรมให้ได้อรรถรส คือการฟังธรรมต้องตั้งใจมั่นในที่จะตรับฟังจริงๆ ไม่ส่งใจไปอื่นเป็นเบื้องต้นแล้วสำเหนียกกำหนดใจตามไปแต่ต้นจนที่สุด การน้อมใจฟังด้วยดีเช่นนี้ ย่อมจักได้เข้าใจเนื้อความในธรรมนั้นแจ่มแจ้งขึ้นในภายในใจตนเอง แม้เป็นส่วนน้อยก็ชื่อว่าได้ดื่มรสของธรรมปรากฏ เพื่อเป็นร่องรอยนำความปฏิบัติต่อไป

๘ วิถี ชานาติ รู้จักทางที่โคเดิน ได้แก่อริยมรรคมีองค์ ๘ ย่อลงเป็นข้อปฏิบัติสั้นๆ ก็คือ ศีล สมาธิ ปัญญา สำหรับปราบปรามกิเลสโทษทุจริตซึ่งเป็นเหตุเกิดทุกข์ทั้งอย่างหยาบ อย่างกลาง อย่างละเอียดวิรัติอยู่ในศีลจนเป็นปกติ โทษทุจริตอย่างหยาบที่จะ

ล่วงทางกายวาจาไม่มีทุกข์ที่จะเกิด เพราะโทษนั้นๆ ก็ดับ สมาธิสำหรับปราบกิเลสโทษอย่างกลางที่เกิดในใจ คือสงบใจจากอารมณ์อื่นๆ เสีย คุมสติขึ้นให้ใจตั้งมั่นในกัมมัฏฐาน เช่น กำหนดพิจารณาร่างกายนี้แยกออกเป็นส่วนๆ เป็นของไม่น่ารัก เป็นปฏิกูล เป็นต้น ใจก็สงบ กิเลสเกิดขึ้นที่ใจไม่ได้ ทุกข์ทางใจก็ดับ ความไม่รู้ตามจริง ความเห็นผิด เป็นโทษอย่างละเอียด ซึ่งเป็นต้นเหตุให้เกิดทุกข์โทษทั้งปวงต้องปราบด้วยปัญญา อันกำหนดพิจารณาลักษณะอาการของสังขารทั้งหมดตามที่เป็นจริงปรากฏ มีความไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืนคงที่อยู่เสมอ นี้คือไม่เที่ยงมีขึ้นแล้วชำรุดทรุดโทรมแปรปรวนเปลี่ยนแปลง แตกดับไปทุกส่วน นี้คือทุกข์ จะบังคับให้เที่ยง ให้สุขให้ได้อย่างใจไม่ได้ นี้คืออนัตตา อาการที่เป็นอยู่เช่นนี้ ควรเห็นชัดว่า มิใช่ตัวตนเราเขาของเราของเขาทั้งสิ้น เมื่อปัญญาได้เห็นความจริงรู้เท่าทันความเป็นจริง เป็นวิชชา ความรู้จริงเกิดขึ้น ความไม่รู้ก็ดับไป ทุกข์ซึ่งเกิดแต่ความไม่รู้ความเห็นผิดก็ดับไปหมด ความดับคือพ้น เช่นรสชาติที่เคยติดเครื่องเล่นเมื่อเด็ก ครั้นโตขึ้นแล้วความสนุกเพลิดเพลินในการเล่นก็สิ้นไป แม้ของเล่นจะมีอยู่แต่ความยินดีเพลิดเพลินในของเล่นนั้นไม่มี

๙ โคจรกุสโล ฉลาดในที่ควรไป ได้แก่สติปัฏฐาน ๔ คือให้ใจตั้งอยู่ในสติปัฏฐานเนืองๆ ๑ สติกำหนดพิจารณากาย เช่นอธิบายในข้อต้นคือรูป ๒ สติพิจารณาเวทนา คือความรู้สึกสุขทุกข์หรือเฉยๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข ปรากฏขึ้นอย่างไรก็ให้รู้สึก ๓ สติพิจารณาจิตจะเศร้าหมองหรือผ่องแผ้ว หรือมีอาการอย่างไรก็ให้รู้สึก ๔

สติกำหนดพิจารณาอารมณ์ที่เกิดปรากฏในใจ เป็นคุณหรือโทษ เป็นกุศลหรืออกุศลก็ให้รู้สึกและทั้ง ๔ อย่างนี้ ในทุกข้อที่กำหนดรู้สึกชัดใจแน่วแน่แล้ว ต้องเจริญปัญญาต่อไป คือพิจารณาให้เห็นอาการที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ บังคับให้เป็นตามใจไม่ได้ไม่ใช่ตัวตนของเราจริงๆ สักแต่ว่า เป็นกาย เป็นเวทนาเป็นจิต เป็นธรรมารมณ์ เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป

๑๐ สาวเสสโทหี รีดนมโคไม่ให้หมด ทรงสอนบรรพชิตให้มีประมาณในการขอปัจจัย ๔ จากผู้ปวารณาแต่พอควร อย่าให้เขาเบื่อระอาได้ คฤหัสถ์ก็ควรนำมาปฏิบัติได้ เพราะธรรมดาคนจำต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ควรระวังให้เป็นไปพอสมควรอย่ามุ่งแต่ให้สำเร็จประโยชน์ของตนฝ่ายเดียวจะเป็นผู้รู้มาก ทำให้อีกฝ่ายหนึ่งระอาไม่พอใจ

๑๑ อติเรกปูชาย ปูเชตา บูชายิ่งในท่านผู้ควรบูชาคือท่านผู้ปกครอง ท่านผู้เป็นประธาน ท่านผู้มีพระคุณและให้ประโยชน์แก่ตน ควรเคารพนอบนบนับถือเชื่อถ้อยฟังคำด้วยดี เป็นการสามัคคีผูกพันธ์กันได้สนิธเป็นไปเพื่อความเจริญ
(บาลีว่า ทำเมตตากายกรรม เมตตาวจีกรรม เมตตามโนกรรม ในท่านผู้ใหญ่ ทั้งในที่ลับทั้งในที่แจ้ง)

วุฏฐุสูตร (สูตรออกพรรษา)

มีเรื่องว่า ครั้งหนึ่งเมื่อออกพรรษาแล้ว พระสารีบุตรทูลลาพระพุทธเจ้าไปเที่ยวจาริก เพื่อสั่งสอนประชานิกร มีภิกษุรูปหนึ่งที่เดินสวนทางกับท่าน เข้าไปทูลฟ้องพระพุทธเจ้าว่า พระสารีบุตรแกล้งกระทบไหล่ ความจริงพระพุทธเจ้าก็คงจะทรงทราบตามเรื่องที่เป็นจริงอย่างไร แต่พระองค์คงจะทรงพระปรารภให้ความยุติธรรมปรากฏ จึงรับสั่งให้หาพระสารีบุตรกลับมา และตรัสบอกตามคำที่ถูกกล่าวหา พระสารีบุตรกราบทูลว่า ผู้ที่มิได้พิจารณาในกายคตาสติตามเป็นจริงแล้ว ย่อมเดินกระทบผู้อื่นได้ ส่วนตัวของท่านได้พิจารณากายคตาสติตามเป็นจริงอยู่ ทั้งได้กระทำในใจของท่านอยู่ ๙ ประการ คือ

๑ ทำใจเหมือนดิน คือแผ่นดินนั้น สิ่งทั้งหลายจะเป็นของประณีตหรือเลวทรามก็ดี สะอาดหรือปฏิกูลอย่างไรก็ดี เมื่อทิ้งลงไปในดินๆ ก็เฉยไม่ยินดียินร้าย ไม่มีการกระทบกระทั่งต่อใครๆ และดินเป็นสิ่งที่หนักแน่นมั่นคง ในตัวเราก็มีธาตุดินอยู่เป็นส่วนมาก ทำใจให้เหมือนดิน หนักแน่นไม่หวั่นไหวไปตามอารมณ์ไม่ยินดียินร้ายต่อผัสสะทั้งปวงที่มากระทบ

๒ ทำใจเหมือนน้ำ คือใครจะทิ้งเทสิ่งที่ประณีตหรือเลวทรามก็ดี สะอาดหรือปฏิกูลอย่างไรก็ดีลงไปในน้ำๆ ก็เฉย ไม่ยินดียินร้าย และน้ำเป็นธรรมชาติที่เย็น เมื่อไฟมากระทบน้ำย่อมต้องดับ ในตัวเรา

ก็มีธาตุน้ำ ทำใจให้เหมือนน้ำ ไม่ยินดียินร้ายต่อผัสสะทั้งปวงที่มากระทบ และคอยดับไฟกิเลสที่เกิดขึ้น

๓ ทำใจเหมือนไฟ คือใครจะทิ้งเทสิ่งที่ประณีตหรือเลวทรามก็ดี สะอาดหรือปฏิกูลอย่างไรก็ดี เข้าไปในไฟๆ ก็เฉยไม่ยินดียินร้าย และไฟมีอาการเผาสิ่งทั้งปวงให้ย่อยยับไป ในตัวเราก็มีธาตุไฟ ทำใจให้เหมือนไฟ ไม่ยินดียินร้ายต่อผัสสะทั้งปวงที่มากระทบและคอยเผากิเลสที่เกิดขึ้น

๔ ทำใจเหมือนลม คือใครจะทิ้งเทสิ่งที่ประณีตหรือเลวทรามก็ดี สะอาดหรือปฏิกูลอย่างไรก็ดีไปในลมๆ ก็เฉยไม่ยินดียินร้าย และธรรมดาลมย่อมเย็นในตัวเราก็มีธาตุลม ทำใจให้เย็นเหมือนลม ไม่ยินดียินร้ายต่อผัสสะทั้งปวงที่มากระทบ ตัวเราเองก็มีความเย็น ใครใกล้เข้ามาก็ได้รับแต่ความเย็น

๕ ทำใจเหมือนผ้าขี้ริ้ว โดยเป็นของไม่มีค่า แม้เช่นนั้นผ้าขี้ริ้วก็ยังมีประโยชน์กว่าร่างกายนี้ เช่นใช้เช็ดถูบ้านเรือนเป็นต้นให้สะอาดได้ ส่วนร่างกายนี้เมื่อตายแล้วไม่มีใครปรารถนามีแต่คนรังเกียจ

๖ ทำใจให้เหมือนลูกคนโซ ธรรมดาลูกคนโซจะไปทางไหนก็ต้องเจียมตัวถ่อมตน ถ้ามีมานะเย่อหยิ่งก็ไม่ได้รับเมตตากรุณาจากใคร ชีวิตเป็นอยู่ไม่สะดวก

๗ ทำใจเหมือนโคเขาหลุด ธรรมดาโคเมื่อเขาหลุดเสียแล้วก็ไม่มีอาวุธที่จะทำร้ายใครได้

๘ ทำใจเหมือนคนที่มีศพผูกแขวนคออยู่เสมอย่อมเป็นของปฏิกูลพึงเกลียด ได้แก่ร่างกายนี้ปฏิกูลเช่นศพนั้น ไม่น่าหลงใหลรักใคร่ น่าเบื่อหน่ายในการบริหารเป็นต้น

๙ ทำใจเหมือนหม้อมันเหลวที่คนทูนศีรษะไว้ คือ หม้อดินก้นรั่ว มันเหลวกระฉอกขึ้นทางปากหม้อ เช่นส่วนปฏิกูลของร่างกายที่ออกทางปากรั่วลงทางก้นหม้อ เช่นปฏิกูลที่ออกทางทวารล่างซึมออกตามข้างหม้อ เช่นเหงื่อออกตามขุมขน พึงพิจารณาร่างกายนี้ล้วนเป็นของปฏิกูลเช่นนั้น

ทั้งใน ๙ ข้อนี้ มีว่าท่านได้แผ่เมตตากรุณาไปในสัตว์ไม่มีประมาณทุกข้อเมื่อท่านแสดงจบแล้ว ภิกษุผู้เป็นโจกท์บังเกิดความสลดใจในโทษที่กล่าวหา ท่านได้ขอขมาท่านในขณะนั้น

โคทตฺตสูตร

พระโคทัตตเถระถามจิตตคฤหบดี ซึ่งเป็นพระอนาคามี แลพระพุทธเจ้าได้ประทานความยกย่องเป็นเอตทัคคะผู้เลิศในการแสดงธรรมในฝ่ายสาวกผู้เป็นคฤหัสถ์ จึงควรฟังเป็นหลักฐานได้

ถามว่า ๑ อปฺปมาณาเจโตวิมุติ ๒ อากิญฺจญฺญา เจโตวิมุติ ๓ สุญฺญตาเจโตวิมุติ ๔ อนิมิตฺตาเจโตวิมุตินี้เหมือนกันหรือต่างกัน

จิตตคฤหบดีตอบว่า ต่างกันโดยพยัญชนะ แต่เหมือนกันโดยธรรม

อธิบายว่า ที่ว่าต่างกันโดยพยัญชนะนั้น คือ ๑ อัปปมาณาเจโตวิมุติ ข้อธรรมเหมือนกันกับพรหมวิหาร คือตั้งอยู่ในเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ซึ่งเป็นธรรมของผู้ใหญ่มีแก่ผู้น้อย เช่นบิดามารดามีแก่บุตร อุปัชฌาย์อาจารย์มีแก่สัทธิวิหาริกอันเตวาสิก ผู้ปกครอง คณะมีแก่อนุชนในคณะ พระมหากษัตริย์และรัฐบาลมีแก่ประชาราษฎร เมตตาในที่นี้ไม่ใช่ความรักที่อาศัยกามราคะ เป็นใจเมตตาปรารถนาให้ความสุขความดีส่วนเดียว เมตตานี้เป็นข้าศึกแก่ความโกรธเคืองประทุษร้ายตลอดถึงพยาบาท กรุณามีใจสงสารช่วยอนุเคราะห์สงเคราะห์ให้เขาพ้นจากทุกข์ภัยความเดือดร้อนตามกำลังสามารถเป็นข้าศึกแก่ วิเหสา ความคิด เบียดเบียน มุทิตาเมื่อเห็นเขามีความเจริญรุ่งเรือง ก็มีใจพลอยชื่นชมโมทนาด้วยเป็นข้าศึกแก่อิจฉา ริษยา อุเบกขา ในเมื่อสัตว์ประสบความวิบัติทุกข์เดือดร้อนหรือวิวาทชกตีกัน ก็มีใจเป็นกลางไม่ซ้ำเติมไม่เข้า

ข้างโน้นข้างนี้ เป็นข้าศึกแก่ราคะปฏิฆะ แผ่อย่างพรหมวิหารเป็นคุณประโยชน์ในวงแคบ เฉพาะหมู่คณะ ประเทศชาติเป็นต้น มีจำกัดเป็นพวกเราพวกเขา เรียกโอทิสสผรณา ส่วนการแผ่อย่างอัปปมาณานี้เป็นไปกว้างขวางทุกทิศทุกทางตลอดสัตว์ทั้งโลกไม่มีประมาณเป็นอโนทิสสผรณา ไม่มีฐานเป็นที่ตั้งของกิเลสโทษนั้นๆ นี้เป็นอัปปมาณาเจโตวิมุติ

๒ อากิญจัญญาเจโตวิมุติ อธิบายว่าความเพ่งอารมณ์ในรูปฌานตั้งแต่ปฐม ฌานจนถึงจตุตถฌานแล้ว ต่อไปปล่อยอารมณ์ที่เป็นรูปทั้งหมด มากำหนดในความว่างๆ เฉยอยู่เหมือนอากาศภายนอก เป็นอากาสานัญจายตนะอรูปฌาน และกำหนดต่อไปถึงที่รู้สึก ความว่างนี้ ก็ด้วยมีความรู้สึก ปล่อยความว่างมากำหนดที่รู้สึกเป็นวิญญานัญจายตนะอรูปฌาน และกำหนดว่าความว่างก็ดี รู้สึกความว่างก็ดี ก็เพราะมีความรู้สึกอยู่ ปล่อยความรู้สึกนั้นเสีย กำหนดอยู่ที่ไม่มีอะไรว่า นตฺถิ กิญฺจิ นี้เป็นอากิญจัญญาเจโตวิมุติ

๓ สุญญตาเจโตวิมุติ สูญในที่นี้ไม่ใช่สูญอย่างคำพูดกันในโลกเช่น สูญหาย สูญนี้หมายความว่างเปล่าจากอัตตาตัวตน อัตตนียของตน เหมือนโรงนา เมื่อสิ้นหน้านาเก็บเกี่ยวข้าวเสร็จแล้ว ชาวนาก็เก็บทัพพสัมภาระและสัตว์ออกจากโรงนานั้นไปหมด คงเหลือแต่โรงนาเปล่าๆ ฉันใด ชีวิตจิตต์ใจนี้ก็มีอยู่แต่รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่เป็นวิบากขันธ์เปล่าๆ ปราศจากตัวตนเราเขา ฉันนั้น

๔ อนิมิตตาเจโตวิมุติ นิมิตคือเครื่องหมาย เช่น เข้าไปถือในคนและสัตว์สิ่งของก็เป็นนิมิตเครื่องหมายกิเลสคือราคะโทสะโมหะ เป็นต้น ก็เป็นนิมิตเครื่องหมายไม่ถือเอานิมิตเครื่องหมายอย่างใดอย่างหนึ่งหมดทั้งสิ้น จึงเป็นอนิมิตตาเจโตวิมุติ ฉนี้

นี้เป็นความพ้นโดยพยัญชนะและเนื้อความในวิมุติทั้ง ๔ นั้น

ส่วนที่ว่าเหมือนกันโดยธรรมนั้น คืออัปปมาณาเจโตวิมุติ มีใจแผ่เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ไปในสัตว์ทั่วทั้งโลกไม่มีประมาณเช่นนี้ก็เป็นอันพ้นจากความรักโกรธหลง อากิญจัญญาเจโตวิมุติทำใจกำหนดอยู่ที่ไม่มีอะไร ก็เป็นอันพ้นจากความรักโกรธหลงสุญญตาเจโตวิมุติ กำหนดความสูญว่างเปล่าจากตัวตนเป็นต้นแล้วก็เป็นอันพ้นจากความรัก โกรธ หลง อนิมิตตาเจโตวิมุติ ตั้งอยู่ในความไม่ถือเอานิมิตเครื่องหมายอะไรๆ หมดทั้งสิ้น ก็เป็นอันพ้นจากความรักโกรธ หลง นี้เป็นความพ้นโดยธรรมที่พ้นอย่างเดียวกัน

ความพ้นมี ๒ ชนิด คือพ้นโดยปริยาย ได้แก่พ้นชั่วคราวกิเลสสงบไปด้วยอำนาจธรรมปฏิบัติ แล้วกลับกำเริบได้อีก เป็นกุปปธรรม อีกอย่างหนึ่งพ้นโดยนิปปริยาย พ้นได้เด็ดขาดด้วยกำลังอริยมรรค กิเลสไม่กลับกำเริบอีก เป็นอกุปปธรรมทางแห่งความพ้นก็มี ๒ คือทางอ้อมและทางตรงเหมือนทางที่เขาทำสำหรับขึ้นภูเขาทอง มีทางอ้อมเวียนลาดขึ้นไปจนถึงยอดเขาทางหนึ่ง

เดินสบายไม่ค่อยเหนื่อย แต่เป็นทางยาวอ้อมค้อมกว่าจะถึงยอดเขาก็นาน อีกทางหนึ่งตรงขึ้นไปแต่พื้นล่างจนถึงยอดทีเดียว เป็นทางสั้นแต่ชันและสูง ต้องใช้กำลังเรี่ยวแรงเหน็ดเหนื่อยแต่ถึงได้เร็ว

สงฺโยชนียสูตร

ความว่าพระภิกษุเป็นอันมากประชุมกันในธรรมสภา ถามปัญหาเรื่องสังโยชน์ คือกิเลสเป็นเครื่องผูกใจ กับสังโยชนีย ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งกิเลสเป็นเครื่องผูกใจ ว่าเหมือนกันหรือต่างกัน มีความเห็นเป็นสองพวก พวกหนึ่งเห็นว่าเหมือนกัน อีกพวกหนึ่งเห็นว่าต่างกัน ในขณะนั้นจิตตคฤหบดีมีกิจธุระอันใดอันหนึ่ง เข้าไปหาพระภิกษุในที่นั้น ถวายนมัสการแล้วนั่งในที่สมควร ได้ทราบปัญหานั้นจึงกราบเรียนถามปัญหานั้นขึ้นบ้าง พระภิกษุเหล่านั้นยังขบปัญหานั้นไม่ตกลง ยังแก่งแย่งกันอยู่ จึงไม่มีใครสามารถตอบได้ จิตตคฤหบดีจึงกราบเรียนว่า จะแถลงปัญหาข้อนั้นด้วยความเปรียบเทียบให้เห็นความกระจ่างแจ้งชัด คือ โคดำกับโคขาวคู่หนึ่งที่นำมาเทียมไถหรือเกวียนนั้น จะว่าโคดำเป็นผู้ผูกโคขาวก็ไม่ชอบ หรือจะว่าโคขาวเป็นผู้ผูกโคดำก็ไม่ถูก แท้จริงเชือกเป็นเครื่องผูกโคทั้งสองนั้นให้ติดกัน โคทั้งสองนั้นได้แก่อายตนะภายในและภายนอก เมื่ออายตนะภายในและภายนอกประสบกัน เกิดวิญญาณรู้สึกตามอายตนะนั้นๆ แล้วเกิดฉันทราคะความพอใจชอบใจกำหนัดยินดีในอารมณ์นั้นขึ้นนี้แลเป็นสังโยชน์เครื่องผูกให้ติดอยู่ในอายตนะทั้งสองนั้น เช่นเดียวกับเชือกเป็นเครื่องผูกโคทั้งสองนั้นให้ติดกันฉะนั้น อายตนะภายในก็หาได้ผูกอายตนะภายนอกไม่ อายตนะภายนอกก็หาได้ผูกอายตนะภายในไม่ แต่เป็นสังโยชนีย คือธรรมเป็นที่ตั้งแห่งกิเลสเป็นเครื่องผูกใจ เพราะถ้าไม่มีอายตนะภายในและภายนอก ฉันทราคะก็เกิดไม่ได้ไม่มี

ที่ต่อให้เกิด ถ้าไม่มีฉันทราคะอายตนะภายในกับภายนอกมีตากับรูปเป็นต้นประสบกันแล้วเกิดจักขุวิญญาณรู้เรื่องรูปนั้นแล้ว ก็ดับไปไม่มีเครื่องผูกพันธ์พึ่งเห็นในผู้ปฏิบัติ บางคราวเมื่อได้กำหนดพิจารณาเห็นตามความจริงชัดใจขณะใด ขณะนั้นฉันทราคะก็ไม่เกิดในอารมณ์ที่กระทบนั้นได้ สังโยชน์กับสังโยชนียต่างกันดังนี้ พระภิกษุเหล่านั้นพอใจเลื่อมใสในข้อแถลงปัญหานั้น จึงกล่าวชมเชยสรรเสริญจิตตคฤหบดีว่า ท่านเกิดมาในโลกนี้เป็นอันไม่เสียชาติเกิด ท่านได้มีปัญญาจักษุเฉียบแหลมก้าวไปในพระพุทธศาสนาคำสั่งสอนของสมเด็จพระบรมศาสดาลึกซึ้งเป็นอย่างดียิ่งแล้ว

นาฏปุตฺตสูตร

ครั้งหนึ่งจิตตคฤหบดีได้ไปหานิครนถนาฏบุตร เมื่อต่างปราศรัยกันพอสมควรแล้ว นิครนถนาฏบุตรได้ถามว่า ท่านมีความเชื่อในพระสมณโคดมหรือไม่ในข้อที่ว่า สมาธิอันไม่วิตกวิจารมีอยู่ข้อ ๑ ความดับวิตกวิจารณ์เสียได้มีอยู่ข้อ ๑ จิตตคฤหบดีตอบว่าข้าพเจ้าไม่ได้มีความเชื่อเช่นนั้นในพระผู้มีพระภาคเป็นที่สบใจนิครนถฯ จึงกล่าวแก่สาวกทั้งหลายของตนว่า จิตตคฤหบดีเป็นคนซื่อตรงไม่โอ้อวดไม่มีมายา ด้วยนิครนถเห็นว่าธรรมดาจิตใจมีความรู้สึกอยู่จะห้ามไม่ให้มีความคิดนึกที่เป็นวิตกวิจารณ์เกิดขึ้นไม่ได้เป็นอันขาด เหมือนจะกั้นลมด้วยตาข่าย ลมก็ย่อมจะเล็ดลอดไปได้ หรือจะใช้กำมือเป็นทำนบกั้นน้ำในแม่น้ำ ก็ไม่สำเร็จประโยชน์คงจะหมายถึงวิตกวิจารทั้งส่วนที่เป็นคุณเป็นโทษเป็นกลางๆ ซึ่งธรรมดาจิตใจต้องรู้สึกอยู่ ส่วนทางพระพุทธศาสนามิได้หมายเช่นนั้น ประสงค์ให้ระงับแต่วิตกวิจารณ์ส่วนที่เป็นโทษ ทำให้ใจไม่แน่วแน่ต่อการเพ่งอารมณ์ แล้วจิตตคฤหบดีจึงกล่าวต่อไปว่า เมื่อข้าพเจ้าประสงค์จะก็ทำได้ในความเพ่งที่ปรากฏวิตกวิจารณ์ปีติสุขพร้อมด้วยอารมณ์อันเดียวอาศัยวิเวก เป็นปฐมฌาน แล้วละวิตกวิจารณ์เสีย คงเหลือแต่ปีติสุขกับเอกัคคตา เป็นทุติยฌาน แล้วละปีติเสีย คงมีแต่สุขกับเอกัคคตาเป็นตติยฌาน แล้วละสุขเสีย ตั้งอยู่ในอุเบกขากับเอกัคคตา เป็นจตุตถฌาน เมื่อข้าพเจ้าได้รู้เองเห็นเองด้วยตนแล้วจะต้องไปเชื่อต่อสมณพราหมณ์ผู้ใดผู้หนึ่งอีกเล่า นิครนถจึงกล่าวแก่สาวกของตนว่า

จิตตคฤหบดีเป็นผู้ไม่ซื่อตรงโอ้อวดมีมายา จิตตคฤหบดีจึงว่าแก่นิครนถว่า คำกล่าวของท่านใน ๒ วาระนี้มีเนื้อความตรงกันข้าม ถ้าคำต้นชื่อว่าท่านกล่าวถูกคำหลังของท่านก็ผิด ถ้าคำต้นชื่อว่าผิดคำหลังก็ชื่อว่าถูก แล้วถามนิครนถว่า ศรัทธากับปรีชาญาณท่านเห็นว่าอย่างไหนประณีตกว่ากัน นิครนถตอบว่าปรีชาญาณประณีตกว่าศรัทธา

อธิบายว่า ศรัทธา คือความเชื่อแต่ผู้อื่น เช่นผู้นั้นว่าอย่างนั้น ผู้นี้ว่าอย่างนี้ แลอาจมีผู้กล่าวอย่างอื่นให้ผู้ฟังน้อมใจเชื่อเป็นอย่างอื่นๆ ไปได้อีก เป็นความเชื่อที่คลอนแคลนไม่แน่นอน จะถือเอาว่าอะไรเป็นความจริงแท้ทีเดียวไม่ได้ ส่วนปรีชาญาณ คือ ปัญญารู้เห็นชัดด้วยตนเอง พิสูจน์หลักฐานความจริงได้แน่นอน เช่นหีบปิดอยู่ยังไม่ทราบว่ามีอะไรบรรจุอยู่ในนั้น มีผู้บอกว่า บรรจุเงินบ้าง ทองบ้าง เพชรบ้าง เป็นต้น ผู้ฟังก็จะต้องเปลี่ยนความเชื่อไปตามเสียงบอก และสงสัยว่าอย่างไรเป็นความจริงแน่ หรือถึงแม้ผู้บอกจะบอกถูกตรงกับสิ่งของที่บรรจุอยู่ในหีบนั้นจริง ก็ยังไม่ทราบว่ามีจำนวนเท่าไรจัดวางอยู่อย่างไร ต่อเมื่อได้เปิดหีบนั้นดูด้วยตาตนเองเห็นปรากฏชัดเจนแน่นอนแล้ว แม้ปิดหีบเสียก็มีความรู้ถูกตรงต่อความจริงอยู่ ใครจะมาบอกว่าเป็นหีบบรรจุสิ่งอื่นอีกเท่าไร ก็ไม่มีความเชื่อ เพราะได้ความรู้จริงปรากฏด้วยตนเองแล้ว เพราะฉะนั้นในพระพุทธภาษิตกล่าวถึงศรัทธาแห่งไรต้องมีปัญญาเป็นคู่ไปด้วยทุกแห่ง ในที่สุดจิตตคฤหบดีได้ถามนิครนถถึงปัญหา ๑๐ ข้อ คือว่า

ธรรมอัน ๓ จนถึง ๑๐ ชื่อว่าอะไร แต่ไม่ปรากฏว่านิครนถได้แก้ปัญหานั้น

ปัญหา ๑๐ นี้ มีในสามเณรปัญหา คือ

๑ ได้แก่อาหาร เพราะว่ามนุษย์และสัตว์ทั้งหมดเป็นอยู่ได้ด้วยอาหาร ถ้าเว้นอาหารเสียแล้วชีวิตก็เป็นไปไม่ได้

๒ ได้แก่นามรูป มนุษย์และสัตว์ทั้งโลกต่างกันโดยชนิดเพศชาติอย่างไรก็ดี แต่มีส่วนที่เหมือนกันอยู่คือมีรูป ๓ นาม ๑ เช่นเดียวกันทั้งหมด รูปได้แก่ ธาตุ ๔ ดิน น้ำ ไฟ ลม ที่ผสมกันเป็นร่างกาย นามคือเวทนาความรู้สึกสุขทุกข์ไม่ทุกข์ไม่สุข สัญญาความจำได้หมายรู้ สังขารความคิดนึกปรุงแต่ง วิญญาณความรู้สึก รูปก็ต้องอาศัยนามปรุงแต่บริหาร นามก็ต้องอาศัยรูปเป็นที่ตั้งจึงเป็นไปได้ และทุกรูปทุกนามเกิดขึ้นแล้วก็แปรไปเปลี่ยนไปเสื่อมไปดับไปในที่สุด น้อมใจพิจารณาเห็นตามจริงโดยความเสมอเหมือนกันหมดเช่นนี้ จะปลดเปลื้องความถือมั่นเป็นสัตว์บุคคลตัวตนเราเขาเสียได้ เมื่อไม่เป็นตัวตนเราเขาพวกเราพวกเขา เป็นแต่รูปนามอันอยู่ในทุกขลักษณะเหมือนกันหมดเช่นนี้ ก็น่าจะมีแต่เมตตากรุณาแก่กัน ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความรักโกรธหลง เป็นต้น

๓ ได้แก่เวทนา ๓ คือสุขทุกข์ไม่ทุกข์ไม่สุข ทั้ง ๓ อย่างผลัดเปลี่ยนกันอยู่เสมอตั้งแต่เกิดจนตาย ขณะที่รู้สึกเป็นสุข ทุกข์กับไม่ทุกข์ไม่สุขก็ไม่มีขณะที่รู้สึกเป็นทุกข์สุขกับไม่ทุกข์ไม่สุขก็ไม่มีขณะที่ไม่ทุกข์ไม่สุข สุขและทุกข์ก็ไม่มี เวทนาไหนเกิดขึ้นก็รู้ไปตาม

อาการนั้น เช่นนี้เป็นสมถะหรือสมาธิ เวทนาทั้ง ๓ นี้จะประณีตหรือหยาบเผ็ดร้อนอย่างไร ก็ไม่เที่ยงคงที่ยั่งยืนอยู่ได้เป็นทุกข์ทุกเวทนา เพราะเกิดขึ้นแล้วต้องเสื่อมต้องดับไปเป็นอนัตตาเพราะบังคับให้เป็นตามประสงค์ไม่ได้นี้เป็นปัญญา

๔ ได้แก่อริยสัจจ์ ๔ ทุกข์อริยสัจจ์คือตั้งแต่ชาติจนถึงปัญจุปาทานักขันธ ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ทั้งมวลรวมเป็น ๑๒ สมุทัยอริยสัจจ์ คือ ตัณหาเป็นเหตุเกิดทุกข์ ๒ อริยสัจจ์นี้มีเป็นอยู่เป็นพื้นในโลก แต่ไม่มีผู้กำหนดรู้เท่า นิโรธอริยสัจจ์ คือการดับทุกข์หรือการกระทำให้แจ้งซึ่งความดับทุกข์ มรรคอริยสัจจ์ คือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ๒ อริยสัจจ์นี้เป็นส่วนธรรม ต่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้ด้วยพระองค์เองแล้วทรงสั่งสอนต่อมา จึงปรากฏพร้อมทั้ง ๔ อริยสัจจ์

๕ ได้แก่ปัญจุปาทานักขันธ ขันธ์ ๕ มี ๒ อย่าง คือ ขันธ์ ๕ ล้วนไม่มีกิเลส เป็นวิบาก เช่นขันธของพระอรหันต์เป็นขันธ ๕ ล้วนจนตลอดชีวิต เมื่อชีวิตดับขันธ์ก็ดับ เพราะไม่มีกิเลสเป็นเชื้อสืบต่อภพชาติอีกอย่าง ๑ เป็นอุปาทานักขันธ์ คือ ขันธ์ ๕ ประกอบด้วยความถือมั่น มีกิเลสเป็นเชื้อสืบต่อภพชาติ เช่นปุถุชนเป็นต้น แต่ปุถุชนก็มีขันธ์ ๕ ล้วนเป็นครั้งคราวในขณะไม่มีกิเลสเกิดขึ้น หรือเช่นเวลานอนหลับ

๖ ได้แก่อายตนะภายใน ๖

๗ ได้แก่โพชฌงค์ ๗ คือสติตั้งมั่นเพ่งอารมณ์ให้เห็นชัดตามเป็นจริงที่ปรากฏ เป็นสติสัมโพชฌงค์ พิจารณาคัดเลือกใคร่ครวญ

ในธรรม ข้อไหนควรละควรเจริญเป็นต้น เป็นธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ แล้วเพียรปฏิบัติทางกายทางใจตามที่ใคร่ครวญแล้ว เป็นวิริยะสัมโพชฌงค์ แต่นั้นย่อมมีปราโมทย์อิ่มเอิบในธรรมที่พิจารณาเห็นอยู่นั้น เป็นปีติสัมโพชฌงค์ เมื่อใจปีติอิ่มเอิบเป็นกำลังเช่นนั้น กายย่อมสงบจากความกระวนกระวาย เช่นเมื่อยปวดเป็นต้น เป็นปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ กายสงบแล้วใจก็แน่วแน่สนิท พร้อมด้วยธรรมที่ใคร่ครวญแล้ว เป็นสมาธิสัมโพชฌงค์เพ่งอยู่ในธรรมที่ปรากฏตามจริงนั้นโดยไม่ยินดียินร้ายเป็นอุเบกขาสัมโพชฌงค์

๘ ได้แก่อริยมรรค ๘

๙ ได้แก่สัตตาวาส ที่อยู่ของสัตว์ ๙ ตั้งแต่วินิบาต คือเปรตอสุรกายเป็นต้น และมนุษย์เทวดาตลอดถึงพรหม

๑๐ ได้แก่องค์ของพระอรหันต์ ๑๐ คืออริยมรรค ๘ กับสัมมาญาณ สัมมาวิมุติ เป็นผลอีก ๒ รวมเป็น ๑๐

ข้อนี้มีชื่อเรียก ๓ อย่าง คือ สมฺมตฺต ๑ สมฺมตฺตนิยม ๑ องค์ของพระอรหันต ๑ คำว่านิยมนี้ผิดกับที่ใช้พูดกันทางโลก ซึ่งหมายความถึงความชอบแต่ในทางธรรมหมายว่า เป็นแน่นอนเช่นนั้น ไม่เป็นอย่างอื่น เช่นพระอรหันต์ดับกิเลสได้หมดแล้ว ก็คงเป็นความดับอยู่เช่นนั้น ไม่มีการกลับเกิดอีก หรือธรรมนิยาม ธรรมที่คงเป็นอยู่เช่นนั้น นิยมกับนิยามเป็นอย่างเดียวกัน สมฺมตฺตนิยม คือกำหนดแน่ในความชอบความถูก

มิจฉาทิฏฐิสูตร

คำเตือนพุทธศาสนิกในเบื้องต้น คือการกราบไหว้เคารพต่อพระรัตนตรัย ซึ่งมีเสียงคนภายนอกพระพุทธศาสนากล่าวว่า พุทธศาสนิกกราบไหว้พระพุทธรูปหมายถึงโลหะหรือปูนที่หล่อปั้นขึ้นเป็นรูปพระ ที่จริงการกราบไหว้เช่นนี้ไม่ได้ประโยชน์ ควรปฏิบัติในการเคารพให้ถูกตรงพระหฤทัยของพระพุทธเจ้าที่เดียว จึงจะได้รับประโยชน์ในการนอบนบเคารพพระองค์นั้นทุกครั้งไป คือขณะที่กราบไหว้นั้นน้อมใจมุ่งถึงพระคุณ สมบัติที่มีอยู่ในพระองค์มากเหลือที่จะพรรณนา แต่พระคุณทั้งหมดนั้นย่นเข้าเป็นส่วนใหญ่เป็น ๓ พระคุณ คือพระปัญญาคุณ พระบริสุทธิคุณ พระกรุณาคุณ

พระปัญญาคุณนั้น พระองค์ทรงสามารถรู้แจ้งชัดรู้รอบคอบทั้งส่วนโลกส่วนธรรม ทั้งที่เป็นคุณเป็นโทษเท่ากับความจริงที่เป็นอยู่อย่างไรทั้งหมด ตลอดถึงอริยสัจ ๔ และไตรลักษณ์ ตรัสรู้ขึ้นโดยลำพังพระองค์เองนี้เป็นข้อสำคัญ ซึ่งถ้าไม่ใช่พระพุทธเจ้าก็ไม่มีใครจะสามารถรู้ได้เองแล้วสอนให้ผู้อื่นรู้ตามได้ต้องอาศัยการสดับรับฟังจากผู้อื่นทั้งนั้น พระบริสุทธิคุณนั้นเมื่อพระองค์ได้ตรัสรู้แล้ว พระกายพระวาจาพระหฤทัยพระทิฏฐิของพระองค์ก็บริสุทธิ์สะอาดปราศจากกิเลสอาสวะเครื่องเศร้าหมองแม้สักนิดหน่อยไม่มี ตลอดพระชนม์ของพระองค์ถึง ๔๕ พรรษา พระกรุณาคุณนั้นเมื่อพระองค์ได้ทรงบรรลุความบริสุทธิที่สุดเช่นนั้นแล้วก็มิได้

เสวยวิมุติสุขอยู่เฉพาะพระองค์ทรงพระมหากรุณาสงสารหมู่สัตว์ทั้งหลาย ทรงพระอุตสาหะพยายามชี้แจงสั่งสอนทรมานฝึกหัดด้วยความยากลำบากพระกายพระหฤทัยโดยมิได้ทรงมุ่งหวังลาภยศสรรเสริญพระเกียรติคุณแต่อย่างใดอย่างหนึ่งเลยทรงทราบเท่าใดทรงเปิดเผยให้แจ้งเท่านั้นมิได้ซ่อนเร้นอำพราง ทรงอุทิศพระชนม์ที่ได้ตรัสรู้แล้วทั้งหมดเพื่อให้ผู้ฟังได้รู้ได้เห็นเหตุผลคุณโทษแล้วปฏิบัติตามให้พ้นจากทุกข์ได้ส่วนเดียว คำนมัสการกราบไหว้พระองค์ที่เป็นอย่างสั้นเช่น นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส หรือ อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ ภควา ก็ล้วนกล่าวพระคุณทั้ง ๓ นี้ หรือนวหรคุณ คือ อิติปิโส ฯลฯ ภควาติ พระคุณบท ๙ ก็เป็นพระปัญญาคุณ ๓ พระบริสุทธิคุณ ๓ พระกรุณาคุณ ๓ การเคารพกราบไหว้พระองค์โดยการน้อมใจระลึกในพระพุทธคุณเช่นนี้ จะกราบไหว้ที่ไหนๆ แม้ไม่มีพระพุทธรูปก็เป็นอันได้เคารพถึงพระหฤทัยหรือถึงความเป็นพระพุทธเจ้าของพระองค์ทุกครั้ง

พระธรรมนั้น หมายธรรมที่บริสุทธิสะอาดปราศจากกิเลสธุลีเครื่องเศร้าหมองหมดจดสิ้นเชิง คือปฏิเวธธรรม แต่จะบรรลุถึงปฏิเวธธรรมได้ก็ต้องอาศัยปฏิบัติธรรม คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ศีลเป็นข้อปฏิบัติกาย วาจาให้พ้นจากโทษอย่างหยาบ สมาธิทำให้ใจสงบจากโทษอย่างกลางมีรัก โลภ โกรธ หลง เป็นต้น ปัญญาทำความเห็นให้ถูกตรงตามความจริง พ้นจากโทษอย่างละเอียด มีอวิชชาเป็นที่สุด ส่งให้ถึงปฏิเวธธรรม ปฏิบัติธรรมก็ต้องอาศัยปริยัติธรรม

ระเบียบแบบแผนให้ได้รู้ได้เข้าใจเป็นหลักในการปฏิบัติ ถ้าไม่อาศัยปริยัติการปฏิบัติจะคว้างเคว้งไขว้เขวไป จึงสงเคราะห์เข้าเป็นธรรม ๓ อย่าง คือ ปริยัติธรรม ปฏิบัติธรรม ปฏิเวธธรรม

สังฆคุณนั้น หมายถึงพระอริยสงฆ์ คือท่านผู้ปฏิบัติธรรมตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแล้วละสังโยชน์ได้เด็ดขาดเป็นชั้นๆ คือละสักกายทิฏฐิที่มีความเห็นว่าเบญจขันธ์นี้เที่ยงยั่งยืน หรือมีสิ่งใดสิ่งหนึ่งในเบญจขันธ์เป็นของเที่ยงนี้เสียได้ ด้วยมาเห็นแจ้งตามเป็นจริงว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นแล้วต้องดับทั้งหมด วิจิกิจฉาความสงสัยในธรรมที่ตรงกันข้ามกับความจริงนี้ก็ดับ มีความเชื่อมั่นในเหตุและผลคือกรรมเป็นเหตุให้เกิดผลโดยตรง ไม่ถือเอาสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่สุดศีลและวัตรที่ปฏิบัตินั้นว่าจะมีอำนาจศักดิ์สิทธิ์บันดาลให้เป็นได้ตามประสงค์ สีลัพพัตตปรามาสก็ดับสังโยชน์ ๓ นี้ดับไป เป็นพระโสดาบัน ละราคะโทสะโมหะที่มีกำลังแรงให้ดับขาดไปได้ เป็นพระสกทาคามีกามราคะความกำหนัดยินดีชอบใจในกามที่สุดถึงเมถุนกับปฏิฆะความขัดใจขุ่นใจทั้ง ๒ สังโยชน์นี้ดับสนิทขาดจากใจ เป็นพระอนาคามี รูปราคะยินดีพอใจในรูปบางชนิด อรูปราคะ ยินดีพอใจในนามบางชนิด มานะความถือว่าเป็นเรา อุทธัจจะ ความตื่นเต้นในอารมณ์ที่พอใจในธรรม (อุทธัจจะสังโยชน์นี้เป็นความตื่นเต้นแต่ในส่วนดีพอใจ ผิดจากอุทธัจจะนิวรณ์ซึ่งเต้นตื่นในส่วนที่ไม่ดีไม่พอใจด้วย จึงมีกุกกุจจะความรำคาญควบกันอยู่ด้วย) อวิชชา ความไม่รู้ตามจริง อีก ๕ สังโยชน์นี้ดับ เป็นพระอรหันต์บริสุทธิหมดจดจากกิเลสอาสวะเครื่องเศร้าหมองสิ้นเชิง มีส่วนเทียบในสังฆคุณ

คือ สุปฏิปันโน ท่านผู้ปฏิบัติดี อุชุปฏิปันโน ท่านผู้ปฏิบัติตรง คือ ตรงกาย วาจาใจ ญายปฏิปันโน ท่านผู้ปฏิบัติถูก คือปฏิบัติถูกธรรม ไม่ปฏิบัติผิด สามีจิปฏิปันโน ท่านผู้ปฏิบัติชอบสมควรแก่ธรรม

การกราบไหว้ด้วยน้อมใจระลึกเช่นนี้ เป็นอันได้ถึงพระรัตนตรัยจริงๆ และจักได้รับคุณของพระรัตนตรัยคุ้มครองใจ ตั้งต้นแต่ให้เกิดปิติปราโมทย์สงบระงับสะอาดหมดจดจากเครื่องเศร้าหมองมีความรัก โลภ โกรธ หลง เป็นต้น ตามคุณของพระรัตนตรัยที่ระลึกอยู่นั้นได้ในขณะนั้นทันที

ต่อนี้ไปแสดงมิจฉาทิฏฐิสูตร ความว่าจิตตคฤหบดีถามพระอิสิทัตตว่า อันตคาหิกทิฏฐิ ๑๐ หรือเรียกอัพยากตปัญหา คือปัญหาที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์ และเช่นทิฏฐิ ๖๒ ในพรหมชาลสูตรว่าเพราะเหตุเห็นผิดอะไรมีอยู่ เห็นผิดอื่นจึงมี และเพราะเหตุเห็นผิดอะไรไม่มี เห็นผิดอื่นจึงไม่มี

ทิฏฐิ ๑๐ นี้ คือพวก ๑ เห็นว่า สสฺสโต โลโก โลกมีอยู่เสมอ อีกพวก ๑ เห็นค้านว่า อสสฺสโต โลโก โลกไม่มีอยู่เสมอ นี้คู่ ๑ คำว่า สสฺสต อสสฺสต นี้ไม่ควรแปลว่า เที่ยงและไม่เที่ยง เพราะพระพุทธเจ้าก็ตรัสอยู่ว่าโลกไม่เที่ยงไฉนในที่นี้จึงไม่ทรงพยากรณ์ และถ้าหมายความว่า เที่ยงและไม่เที่ยง ก็ควรจะใช้คำว่า นิจฺโจ อนิจฺโจ อีกพวก ๑ เห็นว่า อนฺตวาโลโก โลกมีที่สุด อีกพวก ๑ เห็นค้านว่า อนนฺตวา โลโก โลกไม่มีที่สุด นี้คู่ ๑ ในปัญหาคู่นี้ที่พระองค์ไม่ทรงพยากรณ์ก็เพราะว่าไม่มีข้อพิสูจน์ แม้นักสำรวจโลกทั้งหลายแต่กาลก่อนจนบัดนี้ซึ่งมีเครื่องบินไปได้เร็วและสะดวกกว่ายานอย่างอื่นจะได้

พยายามสำรวจกันเท่าไร ก็ยังไม่มีใครสามารถไปถึงขั้วโลกให้ปรากฏว่ามีที่สุดหรือไม่มีแน่ลงไปได้ อีกพวก ๑ เห็นว่า ตํชีวํตํ สรีรํ ชีวิตความเป็นอยู่ก็อันนั้น สรีระคือกายก็ อันนั้น อีกพวกหนึ่งเห็นค้านว่า อญฺญํ ชีวิตํ อญฺญํ สรีรํ ชีวิตก็เปลี่ยนเป็นอื่น สรีระก็เปลี่ยนเป็นอื่น นี้คู่ ๑ ส่วนทางพระพุทธศาสนาว่าเป็นสันตติสืบต่อกัน เช่นแรกเกิดมาก็เป็นเด็กอ่อน แล้วค่อยเติบโตขึ้นจนเป็นหนุ่มเป็นสาว แล้วก็แปรไปเป็นแก่ จะว่าเมื่อเด็กเป็นคนหนึ่ง เป็นหนุ่มเป็นสาวหรือเมื่อแก่แล้วเป็นอีกคนหนึ่งๆ ก็ไม่ใช่ จะว่าเป็นคนนั้นเองก็ไม่ใช่เป็นสภาพที่สืบต่อกันแปรไปทีละน้อย เอารูปเมื่อเด็กมาเทียบกับเมื่อเป็นกลางคนหรือเมื่อแก่จะผิดกันไกล บางคนเกือบจะจำไม่ได้ว่าเป็นรูปของคนนั้น เช่นเอาเมล็ดมะม่วงมาเพาะ แตกใบออกมา แล้วเป็นกิ่ง เป็นลำต้น ใบเก่าร่วงไป เกิดใบใหม่แทน แตกกิ่งก้านสาขาออกช่อออกผลสืบต่อมา จะว่าต้นมะม่วงและกิ่งใบนั้นคือ เมล็ดมะม่วงเดิมก็ไม่ใช่ จะว่าต้นและกิ่งใบนั้นเป็นต้นอื่นก็ไม่ใช่ แท้จริงใบเก่าร่วงไปออกใบใหม่แทนกิ่งเก่าหักไปเกิดกิ่งใหม่แทนจนออกผลใหม่ ก็สืบเนื่องมาจากเมล็ดมะม่วงเดิมนั้นเอง อีกพวก ๑ เห็นว่าโหติ ตถาคโต ปรมฺมรณา คถาคตตายแล้วมี คือ ไปเกิด อีกพวก ๑ เห็นค้านว่า น โหติ ตถาคตโต ปรมฺมรณา ตถาคตายแล้วไม่มี คือไม่ไปเกิด นี้คู่ ๑ อีกพวก ๑ เห็นว่า โหติ จ น จ โหติ ตถาคโต ปรมฺมรณา ตถาคตตายแล้ว มีบ้างไม่มีบ้าง คือ ไปเกิดบ้างไม่ไปเกิดบ้าง อีกพวก ๑ เห็นค้านว่า เนวโหติ น น โหติ ปรมฺมรณา ตถาคตตายแล้ว มีก็ไม่ใช่ไม่มีก็ไม่ใช่คือไปเกิดก็ไม่ใช่ ไม่เกิดก็ไม่ใช่ นี้คู่ ๑ คำว่าตถาคตนี้ พระอรรถกถาจารย์

หมายความว่าสัตว์ แต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณฯ ทรงเห็นว่า น่าจะได้แก่ท่านผู้พิเศษ เช่นพระเจ้าจักรพรรดิหรือพระเจ้าแผ่นดินและท่านผู้พิเศษสำคัญๆ อันเป็นที่นิยมของมหาชน จึงเพ่งถึงว่า เป็นผู้ไปเกิดหรือไม่เกิด ถ้าหมายความว่าสัตว์ก็น่าจะใช้คำว่า สตฺโต การที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์นั้น ไม่ใช่ว่าพระองค์จะไม่ทรงทราบ แต่เป็นปัญหาที่มีความเห็นแก่งแย่งกัน ถ้าทรงพยากรณ์ตรงกับความเห็นพวกหนึ่ง ก็จะเป็นข้าศึกศัตรูแก่ความเห็นฝ่ายตรงกันข้ามพระพุทธนิสสัยไม่เป็นศัตรู ต่อใครทั้งหมด ทั้งไม่มีข้อพิสูจน์รับรองได้แน่ชัด และไม่เป็นประโยชน์ไม่เป็นทางที่จะปฏิบัติเพื่อดับทุกข์ได้ พระองค์ได้ตรัสไว้ให้สาวกของพระองค์ทรงจำไว้ว่า ปัญหา ๑๐ ข้อนี้พระองค์ไม่ทรงพยากรณ์

พระอิสิทัตตตอบว่า สักกายทิฏฐิเป็นเหตุให้เกิดทิฏฐิผิดเช่นนั้น ไม่มีสักกายทิฏฐิ คือละสักกายทิฏฐิได้แล้ว ก็เป็นเหตุให้ไม่มีความเห็นผิดเช่นนั้น

คำว่า สักกาย แปลว่ากายเที่ยงยั่งยืน ทางศาสนาพราหมณ์ถือว่า อตฺตา หรือ อาตฺมนฺ เป็นสิ่งเที่ยงยั่งยืน สักกกายทิฏฐิก็คือความเห็นว่ามีอะไรเที่ยงอยู่ในขันธ ๕ นี้ เป็นความเห็นผิดจากความเป็นจริง ความเห็นเป็นต้นเหตุสำคัญเมื่อเห็นผิดแล้วก็เป็นเหตุให้สำคัญผิดคิดผิดไปตามกันต่อมาได้รู้เห็นตามเป็นจริงของขันธ์ ๕ เกิดปรากฏขึ้นแล้วไม่ยั่งยืนถาวรหยุดตัวคงที่อยู่ได้มีแต่เลื่อมสิ้นพิบัติแปรผันเรื่อยไปทุกขณะ ปรากฏแน่ชัดแล้ว ความเห็นว่ามีเที่ยงอยู่ก็ดับ พระโสดาเป็นผู้ทำลายสักกายทิฏฐิได้แล้ว จึงเห็นชัดทั่วโลกว่า

สิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นแล้วสิ่งทั้งปวงนั้นดับไปเป็นธรรมดาเป็นความเห็นถูกตรงตามความเป็นจริง ความสำคัญความคิดก็ถูกตามความจริง

จิตตคฤหบดีถามว่า ความเห็นอย่างไรชื่อว่าเป็นสักกายทิฏฐิ

พระอิสิทัตตตอบว่า ความเห็นโดยอาการ ๒๐ ในขันธ์ ๕ คือ เห็นว่าขันธ์ ๕ นี้ เที่ยงอย่าง ๑ เห็นว่าเที่ยงนี้มีขันธ์ ๕ อย่าง ๑ เห็นว่าขันธ์ ๕ อยู่ในเที่ยงอย่าง ๑ เห็นว่ามีเที่ยงอยู่ในขันธ์ ๕ อย่าง ๑ รวม ๔ อย่างๆ ละ ๕ ตามอาการขันธ์ จึงรวมเป็น ๒๐

อจฺจายิกกรณียสูตร

พระพุทธเจ้าทรงแสดงกิจรีบด่วนของชาวนาพึงกระทำ ๓ อย่าง คือ ๑. ทำพื้นดินให้ดี ๒. หว่านดำพันธุ์ข้าวลงในพื้นดินที่ทำดีแล้วนั้น ๓. ไขน้ำเข้าในนาให้พอเลี้ยงต้นข้าว ถ้าน้ำมากไปก็ไขออกเสีย เมื่อได้ทำกิจ ๓ อย่างนี้แล้ว ก็ไม่ปรารถนาเร่งให้ต้นข้าวมีท้องหรือสุกก่อนเวลา ทรงนำมาเทียบกับกิจที่สาวกของพระองค์ควรจะรีบด่วนทำ คือ

๑. อธิสีลสิกฺขาสมาทานํ ศีลเป็นข้อปฏิบัติสำหรับปราบปรามโทษอย่างหยาบที่ล่วงถึงกายวาจา เมื่อเริ่มเจตนาขึ้นเป็นการเบียดเบียนตน เมื่อได้ล่วงออกถึงกายวาจาเป็นการเบียดเบียนผู้อื่น สัตว์อื่น แม้กฎหมายทางบ้านเมืองก็ลงโทษ แต่ศีล ๕ ที่ได้ปฏิบัติกันเป็นพื้น หรือแม้ศีล ๘ ซึ่งได้สมาทานเป็นครั้งคราวทางวาจาก็ยังบกพร่อง คือมีแต่เว้นพูดปด ส่วนการพูดส่อเสียดยุยงให้เขาแตกร้าวกันแลด่าว่าเป็นต้น ยังมิได้งดเว้น ต้องปฏิบัติทางกายวาจาให้บริสุทธิ์จริงๆ ตรวจดูตลอดทั้งวันทั้งคืนว่า กายวาจาของเราได้ล่วงออกไปเบียดเบียนกระทบกระทั่งให้ใครได้รับความเดือดร้อนแต่อย่างใดอย่างหนึ่งบ้างหรือไม่ หากมีเป็นไปบ้างด้วยความพลั้งเผลอ ไม่ได้เจตนาก็ไม่จัดว่าเป็นโทษ แต่ก็ควรตั้งใจสังวรระวังอย่าให้ล่วงเช่นนั้นอีกได้เป็นอย่างดี ส่วนที่มีเจตนาล่วงเป็นโทษแท้โทษเกิดเพราะเจตนา เพราะฉะนั้นเราจึงตรวจดูได้ว่าได้ล่วงออกไป โดยความรู้สึกที่ทำให้ใครได้รับความเดือดร้อนจากเราบ้างหรือไม่ แลต้องไม่เข้ากับตัวต้องพิจารณา

ด้วยใจเป็นยุติธรรมจริงๆ ถ้ายังมีก็เป็นอันว่า กายวาจาของเรายังไม่บริสุทธิ์สะอาดปราศจากโทษ ต้องพยายามสังวรระวังให้กวดขันยิ่งขึ้นแลศีลนี้ต้องไม่ปฏิบัติเพื่อผลอย่างอื่น เช่น เพื่ออายุ วรรณะ ชื่อเสียง ลาภ ยศ ความสุข ความเจริญต่างๆ ตลอดจนเพื่อสุคติสวรรค์ เป็นต้น เพราะว่าการปฏิบัติเช่นนั้นเป็นเอาศีลไปแลก ไม่เป็นอธิศีล ต้องปฏิบัติเพื่อความดับโทษทางกายวาจาจริงๆ จึงเป็นอธิศีล ความดับโทษทางกายวาจานี้ ไม่เป็นการเหลือวิสัยเพราะไม่ต้องทำอะไร เพียงแต่งดโทษนั้นๆ ไม่ทำลงเท่านั้น ก็เป็นอันดับได้ ส่วนการล่วงโทษเสียอีก หากจะให้ทำอยู่เสมอก็ทำไม่ได้ เหลือวิสัย หรืออาจถึงตายก็ได้ นี้เป็นกิจที่ควรรีบด่วนข้อที่ ๑ เทียบกับทำพื้นดินให้ดีของชาวนา

๒. อธิจิตฺตสิกฺขาสมาทานํ สมาธิคือความตั้งใจสงบอยู่ในธรรมเป็นเครื่องปราบปรามกิเลสอย่างกลางที่เกิดในใจ เช่น รัก โลภ โกรธ หลง เป็นต้น กฎหมายลงโทษไม่ได้ เพราะเพียงแต่คิดนึกในใจเท่านั้น แต่ทำให้ใจเร่าร้อนขุ่นมัวเศร้าหมองเป็นการเบียดเบียนตนเอง ถ้าเกิดมากๆ เข้าก็ล่วงออกไปถึงกายวาจาได้ เป็นการเบียดเบียนผู้อื่นต่อไปอีก ทั้งเป็นนิวรณ์กั้นสมาธิปัญญา เกิดไม่ได้ อารมณ์ของใจมีมากก็จริง แต่รู้สึกได้คราวละอารมณ์เท่านั้น อารมณ์นี้ดับไปแล้วจึงรู้สึกอารมณ์อื่นต่อไปได้ ที่เกิดความรัก โลภ โกรธ หลง เป็นต้นขึ้น ก็เพราะไปคิดนึกใส่ใจถึงอารมณ์นั้นๆ จึงมีขึ้น ถ้าไม่ใส่ใจไม่คิดนึกก็ไม่มี เช่นเดินไปในที่มืดที่เปลี่ยว แรกไปใจก็เฉยๆ

ไม่มีความหวาดกลัวอะไร พอไปกระทบความมืดแลเปลี่ยวเข้า เกิดนึกถึงเรื่องผีหลอก ใจก็เกิดความสะดุ้งหวาดกลัวขึ้นทันที ความจริงผีก็ไม่มีไม่เห็น เกิดกลัวขึ้นเพราะนึกไปเองแท้ๆ ต้องมีสติคอยระวังอย่าไปคิดนึกถึงอารมณ์ที่เป็นโทษ ถ้าเกิดขึ้นรีบดับเสียอย่าไปช่วยปรุงแต่งส่งเสริมให้ลุกลามยืดยาวต่อไป ถ้ายังละไม่ได้ เพียงเปลี่ยนอารมณ์เสียก็พ้นไป เพราะอารมณ์ที่เป็นคุณแลเป็นกลางๆ ก็มีอยู่มาก เช่นความโกรธเป็นต้น เกิดขึ้นสะดุดใจ รีบยั้งเสียแล้วเปลี่ยนใจมาคิดนึกเสียในเรื่อง ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง ที่เป็นกลางๆ หรือนึกถึงพระพุทธคุณ หรือนึกถึงธาตุ ดิน น้ำ ไฟ ลม ในร่างกายนี้เป็นภายในอาศัย ดิน น้ำ ไฟ ลม ภายนอกเข้ามาเพิ่มเติม แล้วของเก่าภายในก็ถ่ายออกไปอยู่ภายนอก อย่างนั้นๆ ก็เพียงเปลี่ยนใจมานึกอยู่ที่ลมหายใจเข้าออกเท่านั้น ก็พ้นจากโทษได้ เพราะโทษเกิดมีขึ้นได้เพราะไปคิดนึกขึ้นตามที่กล่าวแล้ว เมื่อหยุดใจเสียไม่คิดนึก กลับใจคิดนึกในอารมณ์ที่เป็นกลางๆ แลเพ่งไปตามกระแสธรรม ใจก็พ้นจากโทษได้เป็นสมาธิ ซึ่งทำได้ทุกอิริยาบถ เดิน ยืน นั่ง นอน บางคนเข้าใจไปว่าสมาธิจะต้องให้ใจหยุดนิ่งในอารมณ์เดียว ไม่กระดุกกระดิกเป็นการเหลือวิสัย เช่นที่ฟังเทศน์อยู่ในขณะนี้ ความรู้สึกก็เปลี่ยนไปตามเสียงตามเรื่องที่เทศน์แต่ต้นจนบัดนี้ ถ้าใจสงบจากนิวรณ์กำหนดเนื้อความอยู่ในธรรมที่ฟังอยู่นี้ ก็เป็นสมาธิ อนึ่ง สมาธินี้ก็ต้องไม่ปฏิบัติเพื่ออื่นเช่นคติภพที่เลิศเป็นต้น เพราะจะต้องไปเวียนอยู่ในทุกข์มี แก่ เจ็บตาย เป็นต้นอีก ต้องปฏิบัติเพื่อดับกิเลสอย่างกลางให้พ้นจากใจจริงๆ

เป็นทางให้เกิดปัญญารู้จริงเห็นจริงต่อไป จึงเป็นอธิจิตนี้เป็นกิจที่ควรรีบด่วนทำข้อที่ ๒ เทียบกับการหว่านดำข้าวของชาวนา

๓. อธิปญฺญาสิกฺขาสมาทานํ ปัญญาคือความรู้รอบคอบรู้ชัดรู้ถูกตามความเป็นจริง เป็นเครื่องปราบปรามกิเลสอย่างละเอียด คือความไม่รู้ ความเห็นผิดด้วยความรู้ถูก เห็นถูกตามความเป็นจริงในสังขารทั้งหลาย ทั้งภายในภายนอกทั้งหมด ไม่เที่ยงไม่คงที่ยั่งยืนถาวรอยู่ได้ บังคับบัญชาให้เป็นตามใจไม่ได้นึกจะให้เป็นอย่างนี้กลับเป็นอย่างอื่นไป มีแต่เปลี่ยนแปรพิบัติเสื่อมสิ้นทรุดโทรมไปเสมอ เช่นโบสถ์นี้ก็ชำรุดสึกหรอไปไม่คงรูปเดิม ผู้ที่ฟังเทศน์อยู่ทั้งหมดนี้รวมทั้งผู้เทศน์ด้วย ภายใน ๑๐๐ ปีก็จะกลายเป็นกองกระดูกไปหมดทั้งสิ้น ส่วนความจริงที่สุดนั้น คือ ไม่เป็นเรา ไม่เป็นของเรา ไม่เป็นตัวตนของเรา เป็นแต่ธาตุดิน น้ำ ไฟ ลม อากาศ วิญญาณที่เปลี่ยนแปลงแปรผันชำรุดทรุดโทรมไปตามเหตุ ความถือว่าของเราในสิ่งใดสิ่งนั้นพิบัติแปรผันไปก็เป็นทุกข์ เพียงถือว่าของเราก็เป็นทุกข์มากอยู่แล้ว ถึงส่วนถือว่าเป็นเราเข้าเองยิ่งจะต้องทุกข์มากที่สุด ถ้าไม่ถือในสิ่งใดสิ่งหนึ่งเลย ทุกข์ก็ไม่มี ความรู้เห็นตามเป็นจริงเป็นวิชชาดับสัญญาวิปัลลาส ความสำคัญผิด จิตตวิปัลลาส ความคิดผิด ทิฏฐิวิปัลลาส ความเห็นผิดเสียได้ ทุกข์ก็ดับหมดสิ้นเชิง ปัญญานี้ต้องไม่ปฏิบัติเพื่อความโอ้อวด เพื่อแข่งดี เพื่อมานะว่า เราเป็นผู้มีความรู้เป็นต้น ต้องปฏิบัติเพื่อความรู้ยิ่งเห็นจริงเพื่อดับโทษอย่างละเอียดที่เกิดจากความไม่รู้ตามจริงแลความเห็นผิดโดยตรง จึงเป็นอธิปัญญานี้เป็นกิจที่ควรรีบด่วนทำข้อที่ ๓ เทียบกับการไขน้ำของชาวนา.

รวมอธิศีล อธิจิตต อธิปัญญา มีกำลังสามัคคีร่วมกันเป็นอริยมรรค เป็นเหตุดับโทษอย่างหยาบอย่างกลาง อย่างละเอียด ได้ความบริสุทธิ์สิ้นเชิงเป็นผล.

ในการปฏิบัติ ตั้งอยู่ในฉันทิทธิบาท มีความพอใจแรงกล้าในศีล สมาธิ ปัญญา นี้เป็นยอดสุดที่หนึ่งก่อนกิจอื่นๆ ทั้งสิ้น กิจอื่นๆ ต้องมีอันดับเป็นรอง แต่ต้องไม่ปรารถนาเร่งผล คือวิมุติให้แก่ให้สุกก่อนที่จะถึงคราว เมื่อปฏิบัติเหตุถูกตรงบริบูรณ์เต็มที่ วิมุติก็ปรากฏเอง เทียบกับชาวนาไม่ปรารถนาเร่งให้ต้นข้าวมีท้องหรือให้สุกก่อนเวลา.

อนุปุพพีกถา แลจตุราริยสัจจ์

อนุปุพพีกถา คือทรงสั่งสอนข้อปฏิบัติเป็นลำดับขึ้นไป คือ ทาน ศีล สวรรค์ กามาทีนพ เนกขัมมะในที่สุดทรงแสดงอริยสัจ ๔ เช่นที่ทรงสั่งสอนพระยศบิดามารดาพระยศ สหายพระยศ แลภัททวิคคิยกุมาร เป็นต้น

ธรรมดาคนมักเห็นแก่ตัวเอง ไม่ค่อยคิดเอื้อเฟื้อแก่ผู้อื่นจะเห็นได้ เช่น เด็กเล็กๆ มีความเห็นแก่ตัวเท่านั้น ความเห็นแก่ตัวเป็นการคับแคบ ไม่ใช่ทางเจริญ พระพุทธเจ้าจึงทรงสั่งสอนให้บำเพ็ญทานุบริจาคสิ่งที่ควร ให้สละเพื่อเป็นประโยชน์แก่ผู้อื่นเป็นการเผื่อแผ่เจือจานเฉลี่ยความสุขแก่กัน แต่ไม่ควรบำเพ็ญทานให้เกินกว่ากำลังที่ตนมีอยู่ ซึ่งจะเป็นการเดือดร้อนเป็นโทษ ผลแห่งการบริจาคทานให้สำเร็จประโยชน์สุขแก่ผู้รับ ตนเองก็จะได้ความชุ่มชื่นใจ แลเป็นที่นิยมยินดีของผู้อื่น จักได้รับไมตรีจิตตอบแทนเป็นผู้ไม่ขัดสนจนยาก ประการที่สุดเป็นการฝึกหัดนิสัยใจคอให้กว้างขวาง เฉลี่ยประโยชน์สุขแก่ผู้อื่นตามสมควร สละมัจฉริยะความตระหนี่หวงแหนออกจากสันดาน การบริจาคทานเป็นส่วนภายนอก เป็นการสงเคราะห์อนุเคราะห์ได้เฉพาะบุคคลแลเพียงหมู่คณะประเทศชาติ ไม่สาธารณแก่มนุษย์และสัตว์ทั่วโลก ส่วนกาลเวลาก็บริจาคได้เป็นครั้งคราว เพราะฉะนั้นจึงทรงสั่งสอนให้บำเพ็ญศีลในลำดับที่ ๒ เป็นส่วนภายในแลปฏิบัติได้เสมอทุกอิริยาบถจนตลอดชีวิต ด้วยความตั้งใจวิรัติ งดเว้นโทษที่จะเป็นการเบียดเบียน

มนุษย์แลสัตว์ทั้งโลกให้เดือดร้อนด้วยกายวาจาของเรา โดยปกติ คือศีล ๕ ไม่ฆ่ามนุษย์และสัตว์ทั้งสิ้น ถ้าอย่างดีก็ควรงดเว้นทุบตีประหัตประหารเสียด้วย ไม่ลักฉ้อเบียดบังของใคร ไม่เบียดเบียนประเวณีผู้อื่น ไม่พูดปด ไม่เสพสุราเมรัย ซึ่งจะเป็นเหตุให้มึนเมาเสียสติประพฤติผิดต่างๆ เป็นผู้ไม่มีภัยไม่มีเวรกับใครในทางกายวาจา จิตต์ใจก็เป็นสุขปลอดโปร่ง มีสุคติสวรรค์เป็นที่ไปในเบื้องหน้า แต่ว่ามนุษย์ก็ดี สวรรค์ก็ดี ยังมีชาติภพก็ต้องแก่เจ็บตายไม่เที่ยงพิบัติแปรผันไปต่างๆ นี้เป็นอาทีนพโทษ ไม่น่าเพลิดเพลินในกามารมณ์นั้นๆ จึงทรงแสดงเนกขัมมะ คือบรรพชา หลีกออกเสียจากกาม ถ้าหลีกด้วยกายไม่ได้ก็หลีกด้วยใจเสียจากกามารมณ์ เป็นทางสงบระงับใจจากเครื่องเศร้าหมองได้ความวิเวกสงบสงัด อบรมปัญญาให้ได้ความรู้จริงหรือจริง ในธรรมที่แท้จริง คืออริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ นิโรธ ทุกข์ดับ มรรค ทางให้ถึงทุกข์ดับ ทุกขอริยสัจ ได้แก่ ทุกข์ ๑๒ อย่าง ตั้งแต่ชาติจนถึงปัญจุปาทานักขันธ์ ล้วนเป็นทุกข์ปรากฏแต่ละอย่างทั้งนั้น เป็นผลเกิดแต่สมุทัย สมุทัยคือกามตัณหา ความอยากยินดีรักใคร่ในกามทั้ง ๒ คือ กิเลสกาม หมายถึงเมถุน วัตถุกาม รักใคร่ยินดีในสิ่งของเครื่องอุปโภคบริโภคเงินทองไร่นาเรือกสวนตลอดถึงคนและสัตว์ แต่ไม่ใช่รักใคร่ทางเมถุน รวมความว่า ยินดีรักใคร่ในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะที่ชอบใจ เป็นราคะ สิ่งที่รักใคร่พอใจย่อมอยากให้ยั่งยืนคงที่ถาวรอยู่ เป็นภวตัณหา ความอยากให้ยั่งยืนคงที่อยู่นี้ เป็นความหลงมัวเมาเพลิดเพลิน เป็นโมหะ อยากให้สิ่งที่ไม่รักใคร่พอใจพิบัติ

แปรผันไปเสีย เป็นวิภวตัณหา เมื่อไม่พิบัติเสื่อมสิ้นไปตามใจเกิดความไม่พอใจโกรธเคืองถึงประทุษร้ายฆ่าฟันกันได้เป็นโทสะ สัมมาสังกัปปะในอริยมรรคเป็นคู่ปรับกัน คือเนกขัมมะเป็นคู่ปรับกับราคะ อพยาบาทเป็นคู่ปรับโทสะ อวิหิงสาเป็นคู่ปรับกับโมหะ สมุทัยเป็นเหตุให้เกิดผลคือทุกข์ปรากฏขึ้น ทั้ง ๒ อริยสัจจ์นี้มีอยู่เป็นพื้นในโลก แต่ไม่มีใครสามารถรู้ พากันหลงงมงายติดอยู่ในทุกข์ เพลิดเพลินพัวพันอยู่ในตัณหา พระพุทธเจ้าทรงทราบขึ้นก่อนในโลกว่า ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ แลทรงทราบทางปฏิบัติเพื่อดับตัณหาได้คือ อริยมรรค โดยย่อได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา ศีลดับโทษอย่างหยาบที่เกิดทางกายวาจา สมาธิดับโทษอย่างกลางที่เกิดทางใจ ปัญญาดับโทษอย่างละเอียดคือความไม่รู้ตามจริง และเห็นผิดจากความจริง ทั้ง ๓ อย่างต้องปฏิบัติให้ตรงและเต็มหน้าที่ ศีลมุ่งละโทษอย่างหยาบที่ล่วงถึงกายวาจา ให้กายวาจาบริสุทธิ์สะอาดจริงๆ เป็นอุปการแก่ความสงบทางใจ สมาธิมุ่งละโทษอย่างกลางที่เกิดในใจ คือนิวรณ์ มีรัก โกรธ หลง เป็นต้น มีความเพียรและสติ สงบใจเพ่งอยู่ในกระแสธรรมมีสติปัฏฐานเป็นต้น เป็นกำลังที่จะให้เกิดความรู้จริงเห็นจริง ปัญญามุ่งพิจารณาใคร่ครวญเหตุผลลักษณะอาการทั้งส่วนโลกส่วนธรรมที่ปรากฏเมื่อได้ความรู้จริงเห็นจริงเท่าใด ก็กับความไม่รู้และความเห็นผิดได้เท่านั้น จนได้รู้จริงเห็นชัดรอบคอบที่สุดตามที่เป็นจริงอย่างไรแล้ว ก็ดับความไม่รู้ตามจริงความเห็นผิดได้สิ้นเชิง ไม่กลับเป็นความไม่รู้อีกนี้เป็นอริยมรรคเหตุดับทุกข์ เมื่อรู้เห็นถูกตามความเป็นจริงแล้ว ความอยากซึ่งจะก่อ

ภพชาติ อยากฝืนความจริงต่างๆ คือตัณหา เหตุเกิดทุกข์ก็ดับ ทุกข์ทางกายวาจาใจ และปัญจุปาทานักขันธ์ที่เป็นผลก็ดับเป็นนิโรธกระทำให้แจ้ง ๒ อริยสัจหลังนี้เป็นธรรมลี้ลับ นอกจากพระพุทธเจ้าแล้วไม่มีใครสามารถรู้และนำมาสั่งสอนได้ พระองค์ได้ทรงทราบขึ้นก่อนกว่าเทวดามนุษย์ในโลกทั้งหมด แล้วทรงนำมาสั่งสอนสัตว์โลกให้ได้รู้เห็นและดับทุกข์ตามเสด็จพระองค์ได้ด้วย

การตรวจกำลังกิเลส ส่วนใดที่ยังมัวเมาเพลิดเพลินช่วยปรุงแต่งส่งเสริมอยู่ กิเลสส่วนนั้นยังแรงมาก ต้องมีสติสัมปชัญญะเพิ่มกำลังปฏิบัติยิ่งขึ้น เพื่อละกิเลสส่วนนั้นให้มาก ส่วนใดที่ไม่ถึงมัวเมาเพลิดเพลิน แต่พอมากระทบเข้ายังช่วยปรุงแต่งอยู่กิเลสส่วนนั้นค่อยเพลาลง จัดว่าเป็นอย่างกลาง ส่วนใดที่เห็นโทษแล้วไม่พอใจไม่อยากให้มีให้เป็น ไม่ช่วยปรุงแต่งส่งเสริม แต่เมื่อกระทบเข้าก็ยังขึ้นเกิดขึ้นได้ กิเลสส่วนนั้นเป็นอันว่าอ่อนมากแล้ว ต้องพิจารณาใคร่ครวญว่ายังติดอยู่เพราะเหตุไร แล้วพยายามขุดค้นแคะได้ดับเหตุนั้นเสีย

ลักษณะของวิปัสสนา ๕๐

ปริญญา ๓ ญาณ ๓

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก่อนแต่ได้ตรัสรู้ พระองค์ทรงพยายามค้นคว้าหาความจริงว่า ธรรมดาที่เป็นอยู่ มีมืด มีสว่าง มีร้อน มีเย็น มีสุข มีทุกข์ เป็นต้น เป็นสิ่งแก้กัน จึงทรงพระปรารภความแก่ เจ็บ ตาย ว่าน่าจะมีความจริงเป็นที่ระงับได้ ด้วยว่าความเกิด แก่ เจ็บ ตาย ไม่มีที่สิ้นสุด ผู้ไม่เคยคิดในเรื่องนี้จงลองคิดดูว่า เกิดมาแล้วต้องแก่เจ็บตาย ในระหว่างแต่เกิดมา ต้องขวนขวายในการบริหารชีวิตความเป็นอยู่ ประสบสุขทุกข์เจ็บไข้ ต้องพยายามหลบหลีกป้องกันภยันตรายต่างๆ มากบ้างน้อยบ้าง ทำกรรมดีชั่วต่างๆ ตลอดไปจนตาย ตายแล้วก็เกิดอีก รับผลของกรรมดีบ้างชั่วบ้าง แล้วทำกรรมดีบ้างชั่วบ้างขึ้นอีก เป็นอยู่อย่างนี้ วนเวียนซ้ำซากอยู่เช่นนี้ต่อๆ ไป จนตั้งร้อยชาติ พันชาติ หมื่นชาติ แสนชาติ ไม่มีที่สิ้นสุด จะน่าเบื่อหน่ายเพียงไร ผู้เล่าเรียนศึกษาวิชาภายนอก เช่น ภูมิศาสตร์ แม้ภายนอกประเทศไกลออกไปมาก ก็สามารถเรียนรู้เข้าใจได้ตลอด วิชาเหล่านั้นเป็นส่วนรูป เป็นการเรียนออกไปจากตัววิชาในธรรมนี้เป็นส่วนนาม และต้องเรียนเข้ามาภายใน น่าจะปรารภเรียนดูบ้าง

อริยสัจจ์ ๔ คือ ความจริงที่สุดแน่นอนไม่เป็นอย่างอื่น ที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบด้วยพระองค์เอง มีทาง ๒ สาย คือเหตุให้เกิด แก่ ตาย เป็นต้นสาย ๑ เหตุดับความ เกิด แก่ ตาย เป็นต้น

สาย ๑ เหตุให้เกิดคืออวิชชา ความไม่รู้ตามจริงเป็นเหตุให้เกิดตัณหา ความอยากในกาม อยากจะมีจะเป็น อยากให้มีให้เป็นในสิ่งที่ชอบใจ อยากให้สิ่งที่ไม่ชอบใจไม่มีไม่เป็นให้พิบัติพินาศไปเสีย เป็นเหตุให้ทำลงตามความอยากนั้นๆ เป็นกรรม มี ๓ อย่าง ทำดีเป็นบุญกุศล ๑ ทำไม่ดีเป็นบาปเป็นโทษ ๑ เป็นกลางๆ ไม่ดี ไม่ชั่ว ไม่เป็นคุณเป็นโทษ ๑ อวิชชา ตัณหา กรรม ทั้ง ๓ อย่าง นี้ในชาติก่อนเป็นเหตุให้เกิดในชาตินี้ เกิดมาด้วยความไม่รู้ ในชาตินี้ก็คงไม่รู้ตามจริงอีก เป็นเหตุให้เกิดตัณหาทั้ง ๓ นั้นอีก และทำกรรมต่างๆ ตามความอยากนั้นๆ ในชาตินี้อีก เป็นเชื้อเป็นพืชให้เกิดในชาติหน้าสืบต่อไปอีกไม่มีที่สุด เหมือนตัวหนอนชนิดหนึ่ง มีเท้าข้างหน้า ๑ เท้าข้างหลัง ๑ เวลาที่มันไต่ไปตามกิ่งไม้หรือใบไม้ มันใช้เท้าหลังเกาะไว้ข้างหนึ่ง ยกเท้าหน้ายืดตัวร่อนไปหาที่จะคืบต่อไป พอเท้าหน้าไปเกาะที่อื่นต่อไปได้ ก็โก่งตัวปล่อยเท้าหลังไปอยู่ที่เท้าหน้านั้น แล้วก็ทำอาการเช่นนั้นไปเกาะที่อื่นต่อไปอีกฉะนั้น เหตุสืบต่อขันธ์ ๕ ในปัจจุบันอีกลักษณะหนึ่ง คืออาหารเป็นเหตุของรูป เพราะรูปเป็นอยู่ได้ก็ด้วยอาศัยอาหาร ถ้าไม่มีอาหาร รูปก็เป็นไปไม่ได้ ผัสสะเป็นเหตุของเวทนา สัญญา สังขาร เพราะถ้าไม่มีผัสสะ เวทนา สุข ทุกข์ ไม่ทุกข์ไม่สุข ก็ไม่ปรากฏ ถ้าไม่มีผัสสะ สัญญาก็ไม่มีอะไรจำ ถ้าไม่มีผัสสะสังขารก็ไม่มีอะไรจะคิดนึก รูปนามเป็นเหตุของวิญญาณ เพราะตากับรูปที่จะเกิดจักขุวิญญาณก็เป็นรูป หูกับเสียงที่จะเกิดโสตวิญญาณก็เป็นรูป จมูกกับกลิ่นที่จะเกิดฆานวิญญาณก็เป็นรูปลิ้นกับรสที่จะเกิดชิวหาวิญญาณก็เป็นรูป กายกับสิ่งถูกต้องกายที่จะเกิดกาย

วิญญาณก็เป็นรูป ใจกับธรรมารมณ์ที่จะเกิดมโนวิญญาณเป็นนาม รูปนามเป็นเหตุของวิญญาณฉะนี้ อวิชชา ตัณหา กรรม ๓ อย่างนี้ เป็นเหตุเกิดทั้ง ๕ ขันธ์ ส่วนเหตุปัจจุบันอาหารเป็นเหตุของรูป ผัสสะ เป็นเหตุของเวทนา สัญญา สังขาร นามรูปเป็นเหตุของวิญญาณ กับนิพพัตติลักษณะคือความเกิดปรากฏขึ้น ๑ รวมเหตุเกิดเบญจขันธ ๆ ละ ๕ เป็น ๒๕ ลักษณะ เป็นสายเหตุเกิดทุกข์ สายเหตุดับทุกข์นั้น คืออริยมรรคมีองค์ ๘ โดยย่อ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ศีลเป็นเหตุ ปราบปรามดับโทษอย่างหยาบที่เกิดทางกายวาจา มีศีลอยู่โทษอย่าง หยาบทางกายวาจาก็ดับ ทุกข์ที่จะเกิดเพราะโทษอย่างหยาบก็ดับ เช่นไม่ฆ่า ไม่ลักฉ้อ โทษที่จะเกิดเพราะการฆ่าการลักก็ไม่มีเป็นต้น สมาธิ ปราบปรามโทษอย่างกลางที่เกิดในใจ ใจสงบระงับจากนิวรณ์ เพ่งอยู่ในธรรม โทษอย่างกลาง คือ รัก โลภ โกรธ หลง เป็นต้นก็ดับ ผลคือความเศร้าหมองขุ่นมัวใจก็ดับ ปัญญาปราบปรามโทษอย่าง ละเอียด คือความรู้ผิดเห็นผิด วิชชาความรู้ตามจริงของพระอรหันต์ ดับอวิชชาความไม่รู้ตามจริง รู้ว่าตัณหาเป็นเหตุเกิดทุกข์ ดับความ อยากในกาม ความอยากมีอยากเป็น อยากไม่มีไม่เป็น กรรมที่เป็น โทษก็ดับเพราะตัณหาที่เป็นเหตุให้ทำดับไปแล้ว เหลือแต่กรรมที่ดี กับที่เป็นกลางๆ เช่น เดิน ยืน นั่ง นอน บริโภค เป็นต้น กรรมส่วน ดีก็เป็นไปเพื่อเมตตากรุณาอนุเคราะห์สงเคราะห์ผู้อื่นต่อไป ไม่ได้ หวังเอาบุญคุณตอบแทน หรือเพื่อชื่อเสียงลาภยศอย่างไร เป็นวิบาก ไม่เป็นกรรม อาหารผัสสะรูปนามก็เป็นวิบากไปจนสุดกำลังวิบาก ขันธ์ก็ดับหมด นี้เป็นสายดับเหตุของทุกข์ๆ ก็ดับ วิปริณามลักษณะๆ

ที่ปรวนแปรดับอีก ๑ รวมเป็นขันธ์ละ ๕ เป็นเหตุของความดับ ๒๕ รวมทั้ง ๒ สายเป็นลักษณะของวิปัสสนา ๕๐ นี้เป็นความจริงตามเหตุผล ผู้ปฏิบัติพึงตรวจดูตัวเองได้ว่าความปฏิบัติของตนตกอยู่ในสายไหนมากน้อยอย่างไรหนักไปทางเกิดหรือดับ จะรู้ได้ด้วยตนเองไม่ต้องเชื่อผู้อื่น

อีกอย่างหนึ่ง แสดงตรงๆ ตามอาการที่ปรากฏทุกขอริยสัจจ์ตั้งแต่ชาติเป็นต้นจนถึงปัญจุปาทานักขันธ์ เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ทั้งปวง เช่น ชาติ ความเกิดอธิบายว่า เกิดมาแล้วก็เป็นทุกข์ เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์แลความเกิดต้องขดงออยู่ในครรภ์เป็นทุกข์ ชราความแก่เป็นทุกข์ มรณะ ความตายเป็นทุกข์ ตลอดจนปรารถนาไม่ได้สมประสงค์เป็นทุกข์เป็นต้น เป็นแสดงอาการทุกขเวทนา เป็นญาตปริญญากำหนดรู้ตามอาการที่ปรากฏ กำหนดความจริงในทุกข์ทั้ง ๑๒ กองนั้น พร้อมทั้งเหตุให้โดยทุกขลักษณะ คือชาติตั้งแต่แรกเกิดขึ้นแล้วไม่คงที่เพียงเท่าที่แรกเกิดขึ้น เกิดสืบต่อเรื่อยไป เก่าดับไปใหม่เกิดขึ้นแทน จนกว่าจะหมดสันตติที่จะสืบต่อไปได้ก็ดับหมด ชราความแก่ก็ไม่ใช่แก่ต่อเมื่ออายุมาก ความจริงแก่เรื่อยมาตั้งแต่เกิดความแปรของร่างกายคือความแก่นั่นเอง เช่นเป็นเด็กเล็กแล้วเป็นเด็กโตแล้วเป็นหนุ่มสาวเป็นกลางคนจนแก่ถึงที่สุด ถ้าไม่แก่ขึ้นก็คงจะเป็นเด็กเล็กอยู่เท่าเมื่อแรกเกิด มรณะความตายก็ตายเรื่อยมาตั้งแต่แรกเกิดเช่นผมขนเล็บเป็นต้น ที่ตัดที่ร่วงหล่นไปก็คือตายไปนั้นเอง แต่ตายเป็นบางส่วน จนในที่สุดหมดเครื่องสืบต่อก็ตายหมดพร้อมกัน ความโศกเศร้าปริเทวทุกข์ คือ ทุกข์กาย โทมนัส ทุกข์ใจ ความอึดอัด

คับใจ ประสบสิ่งที่ไม่ชอบใจ พลัดพรากจากสิ่งเป็นที่ชอบใจปรารถนาไม่สมประสงค์ เหล่านี้เกิดขึ้นแล้วก็ไม่คงที่แปรไปเปลี่ยนไป จางคลายเสื่อมดับไปทุกอารมณ์ ส่วนที่เกิดปรากฏมาแล้วเท่าไรก็ดับไปหมดแล้ว ไม่มีเหลืออยู่เลย ที่เกิดปรากฏในบัดนี้ก็เสื่อมไปดับไปเช่นนั้น ปัญจุปาทานักขันธ์ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ทั้งปวง รูปคือธาตุ ๕ ดิน น้ำ ไฟ ลม อากาศ ผสมส่วนกันเหมาะแล้วก็เกิดนามขึ้น รู้สึกความสุขทุกข์ ไม่ทุกข์ไม่สุข เป็นเวทนาขันธ์ ความจำรูปเสียงเป็นต้นเป็นสัญญาขันธ์ ความนึกคิดเป็นสังขารขันธ์ ความรู้สึกทางตาหูเมื่อประสบรูปเสียงเป็นต้น เป็นวิญญาณขันธ์ ทั้ง ๕ ขันธ์นี้เกิดขึ้นแล้วก็เสื่อมสิ้นแปรผัน เก่าดับไปใหม่เกิดขึ้นแทน สันตติยังมีก็สืบต่อไป จนกว่าจะสิ้นเชื้อที่จะสืบต่อไปได้ก็ตายส่วนเหตุที่ให้เกิดทุกข์ คือตัณหา ทั้งความอยากในกาม อยากมีอยากเป็น อยากไม่ให้มีไม่ให้เป็น ปรากฏขึ้นแล้วก็จางคลายดับไปทุกความอยาก ยังมีความไม่รู้ตามจริงเป็นเหตุอยู่ก็อยากใหม่ แลดับอีกเรื่อยไปพิจารณาเช่นนี้ความจริงปรากฏชัดใจแล้ว จะเห็นได้ว่า หมดทั้งโลกนี้มีความจริงอยู่แต่เกิดขึ้นแล้วดับไปเท่านั้น เป็นธรรมจักษุของพระโสดาบันเห็นว่า สิ่งทั้งปวงเกิดขึ้นแล้วต้องดับ การที่เกิดขึ้นดับไปนี้เป็นอาการไม่เที่ยงเป็นทุกข์ ไม่เที่ยงคือไม่มีความยั่งยืนถาวรในสังขารทั้งสิ้น เป็นทุกข์คืออาการที่มีแต่พิบัติแปรผันชำรุดทรุดโทรมไปเสมอในสังขารทั้งหมด บังคับบัญชาให้เที่ยงให้สุขไม่ได้ ไม่ใช่ของเรา ไม่เป็นเรา ไม่เป็นตัวตนของเรา ความจริงที่สุดมีแต่ความดับเท่านั้น ไม่แปรผันเป็นอย่างอื่น เป็นสุขอยู่เสมอร่ำไปเป็นผลของความดับ เช่นนี้เป็น

ตีรณปริญญา ความรู้รอบคอบด้วยความพิจารณาตามจริง เป็นอริยมรรคดับเหตุให้เกิดทุกข์ ทุกข์ที่เป็นผลดับ เป็นนิโรธ กระทำให้แจ้ง เป็นปหานปริญญา กำหนดรอบรู้ในการละรวมเป็นปริญญา ๓ เทียบกับญาณความรู้ ญาตปริญญา กำหนดรอบรู้ตามอาการที่ปรากฏ ตรงกับสัจจญาณรู้ตามจริง-ตีรณปริญญา กำหนดรู้รอบคอบด้วยความพิจารณาตามจริง ตรงกับกิจญาณรู้ตามหน้าที่ เช่นทุกข์เป็นกิจควรกำหนดรู้ สมุทัยเป็นกิจควรละ นิโรธเป็นกิจควรกระทำให้แจ้ง มรรคเป็นกิจควรเจริญ ถ้าประกอบกิจไม่ถูกตามหน้าที่ เช่นนี้ก็ไม่สำเร็จประโยชน์ ปหานปริญญา กำหนดรู้ในการละ ตรงกับกตญาณ รู้ว่าได้ทำกิจนั้นๆ เสร็จแล้ว

โลกธรรมกถา

โลกธรรม คือธรรมที่เป็นไปตามโลก ๘ อย่าง หมู่สัตว์ในโลกก็เป็นไปตามธรรม ๘ อย่างนี้ เมื่อโลกตั้งขึ้น ธรรม ๘ อย่างนี้ก็ปรากฏขึ้นประจำโลก โลกยังตั้งอยู่ตราบใด ธรรม ๘ อย่างนี้ก็ปรากฏอยู่ตราบนั้น ธรรม ๘ อย่างนี้แบ่งเป็น ๔ คู่ คือ ลาภกับเสื่อมลาภคู่ ๑ ยศกับความเสื่อมยศคู่ ๑ นินทากับสรรเสริญคู่ ๑ สุขกับทุกข์คู่ ๑ จัดโดยอารมณ์เป็น ๒ ชนิด ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข ๔ อย่างนี้เป็นที่พอใจชอบใจ เป็นอิฏฐารมณ์ เสื่อมลาภ เสื่อมยศ นินทา ทุกข์ ๔ อย่างนี้ไม่เป็นที่ถูกใจไม่ชอบใจ เป็นอนิฏฐารมณ์ ลาภคือการได้ ตั้งต้นแต่ปัจจัย ๔ แลเครื่องอุปโภคบริโภคใช้สอยต่างๆ ตลอดถึงเงินทองเป็นต้น สิ่งทั้งปวงนี้ เมื่อได้มาแล้วก็ไม่คงที่ บริโภคจับจ่ายใช้สอยไปเสื่อมสิ้นชำรุดทรุดโทรมแตกหักไป ถูกฉ้อโกงแย่งชิงเสียหายไป เป็นเสื่อมลาภ ยศนั้น แยกออกเป็น ๓ คือ อิสสริยยศ ความได้รับยกย่องเป็นใหญ่สูงขึ้นกว่าฐานะเดิม เกียรติยศความได้รับยกย่องชมเชยในคุณความดี บริวารยศ ความได้รับเคารพนับถืออ่อนน้อมยอมให้ใช้สอยจากผู้อื่น ยศนี้คนโดยมากยังเข้าใจผิดอยู่ สามัญชนที่มิได้รับบรรดาศักดิ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ฝ่ายบุรุษที่มิได้เป็นผู้ใหญ่บ้าน กำนัน อำเภอ ขุน หลวงพระ พระยา เป็นต้น ฝ่ายสตรีที่ไม่ได้เป็นคุณนาย คุณหญิง เป็นต้น ต่างก็ว่าตนเป็นผู้ไม่มียศ ฝ่ายภิกษุที่เป็นพระอนุจรลูกวัดธรรมดา ไม่ได้เป็นฐานาเปรียญราชาคณะก็ว่าไม่มียศ แต่ความจริงมียศทุกคน เช่น ภิกษุที่เขาเรียกว่า

พระ ซึ่งแปลว่าประเสริฐ หรือเขาเรียกท่านเรียกคุณ เขาแสดงความเคารพกราบไหว้ เหล่านี้ก็เป็นยศ ส่วนคฤหัสถ์เช่นเขาเรียกว่า พ่อ แม่ พี่ ป้า อา ลุง ยาย ย่า ตา ปู่ เหล่านี้ก็เป็นยศที่สูง เขายกย่องเสมอด้วยพ่อแม่แลญาติผู้ใหญ่ก็เป็นอิสสริยยศ การเคารพนบนอบแสดงอัธยาศัยไมตรีต้อนรับในการไปมาพบกันก็เป็นการให้เกียรติยศ ถ้าเขาเรียก อ้าย อี เขาเคยไหว้แล้วเขาไม่ไหว้ เขาเคยต้อนรับอย่างดี เช่น ปูพรมให้นั่ง แล้วเขาเพิกเฉยเสียไม่แสดงการต้อนรับ เช่นนี้เป็นต้น เป็นการเสื่อมยศนี้จะเห็นได้ว่าทุกๆ คนก็เป็นผู้มียศแลเสื่อมยศด้วยกันทั้งนั้น ถ้าไม่มียศแลเสื่อมยศ โลกธรรมก็เป็นอันมีไม่ครบ ๘ จะเหลือแต่ ๖ อย่าง สรรเสริญ คือการชมเชยคุณความดีเท่าที่เป็นที่มีอยู่จริง ผิดจากคำว่า ยอ คำว่า ยอ นั้นเป็นการกล่าวเกินไปจากความจริง เช่น เรื่องยอพระเกียรติพระเจ้าแผ่นดินแลบ้านเมืองรำพันยกย่องอย่างเลิศลอย แทบจะไม่มีประเทศใดในโลกเป็นได้เช่นนั้น นินทาคือกล่าวความไม่ดีทั้งที่เป็นจริงแลไม่เป็นจริง สุข คือความสุขกายสบายใจ ทุกข์คือทุกข์กายมีเจ็บไข้เป็นต้น ทุกข์ใจ คือความไม่สบายใจ มีทั้งส่วนที่เป็นเองแลทำให้มีให้เป็นขึ้น

สมเด็จพระผู้มีพระภาคตรัสว่า โลกธรรม ๘ อย่างนี้ ย่อมเป็นไปตามสัตวโลกทุกหมู่เหล่า ทั้งปุถุชนผู้มิได้สดับธรรมคำสั่งสอน ทั้งอริยสาวกผู้ศึกษาสำเหนียกปฏิบัติตามธรรมคำสั่งสอน แต่ผลที่ได้รับจากกระทบโลกธรรมของปุถุชนแลอริยสาวกย่อมต่างกัน คือปุถุชนเมื่อได้กระทบโลกธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมไม่รู้ตามความจริงของโลกธรรมว่า เกิดขึ้นแล้วไม่เที่ยง มีความแปรปรวนไป

เป็นธรรมดาย่อมยินดีเพลิดเพลินมัวเมาในอิฏฐารมณ์ โศกเศร้าเสียใจในอนิฏฐารมณ์ เมื่อโลกธรรมส่วนอิฏฐารมณ์นั้นไม่เที่ยงแปรปรวนไป ปุถุชนนั้นย่อมประสบโสกปริเทวทุกขโทมนัสอุปายาส ส่วนอริยสาวกเป็นผู้ได้สดับแล้ว เมื่อได้กระทบโลกธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมรู้ตามเป็นจริงของโลกธรรมว่า เกิดขึ้นแล้วไม่เที่ยงเป็นทุกข์แปรปรวนไปเป็นธรรมดา ไม่ยินดีเพลิดเพลินมัวเมาในเพราะอิฏฐารมณ์ ไม่โศกเศร้าเสียใจในเพราะอนิฏฐารมณ์ อริยสาวกนั้นย่อมไม่ต้องประสบโสกปริเทวทุกขโทมนัสอุปายาส

อธิบายว่า สัตว์ที่เกิดมาในโลกนี้ไม่มีใครพ้นไปจากโลกธรรมได้เลย เกิดมาแล้วจำต้องประสบโลกธรรม ๘ อย่างนี้ทั้งสิ้น ทั้งปุถุชนผู้ไม่ได้ยิน ไม่ได้ฟังไม่ได้ใส่ใจคำสั่งสอน เป็นอยู่ด้วยกิเลสหนาแน่นทั้งกัลยาณชนคือผู้ศึกษาสำเหนียกในธรรมปฏิบัติ เป็นผู้มีศีลมีธรรม ทั้งพระอริยเจ้าตั้งแต่ชั้นพระโสดาบันขึ้นไปจนถึงพระอรหันต์ตลอดจนพระพุทธเจ้า เกิดมาในโลกนี้แล้วเป็นต้องประสบโลกธรรม ๘ อย่างนี้ทั้งสิ้น ต่างกันแต่ลางส่วนมากกลางส่วนน้อยและระยะกาลช้าเร็วกว่ากันเท่านั้น แม้สัตว์ดิรัจฉานก็ไม่พ้นไปจากโลกธรรม ฝ่ายปุถุชนเมื่อได้ประสบอิฏฐารมณ์ก็ไม่รู้ตามความจริงได้ลาภก็ยินดีเพลิดเพลินอยู่ในลาภ ตระหนี่หวงแหนไม่เผื่อแผ่ให้เป็นคุณประโยชน์แก่ผู้อื่นบ้าง ฟุ้งเฟ้อสุรุ่ยสุร่ายใช้สอยไปในทางไม่เป็นประโยชน์ ทำให้ถึงความเสื่อมลาภเร็วเกินกว่าที่ควรจะเสื่อมบ้าง ชวนให้ประพฤติไปในทางอบายมุขต่างๆ ทำให้เสียคนป่นปี้ไปบ้าง ลางคนเดิมเป็นคนดีเรียบร้อยเป็นที่นิยมของเพื่อนฝูงพอประสบโชค

ลาภรวยมากขึ้น ความมัวเมาในลาภนั้นเป็นเหตุเปลี่ยนนิสัยใจคอที่เคยเป็นคนเรียบร้อยกลับเป็นคนฟุ้งเฟ้อดูถูกดูหมิ่นเพื่อนฝูงและประพฤติตนไปในทางเสื่อมเสียต่างๆ มีการเที่ยวเตร่และเสพสุราเป็นต้น ทำให้ตัวเลยไปกว่าเมื่อยังไม่มีลาภ เช่นนี้ไม่มีลาภเสียดีกว่า เมื่อได้ยศก็ถือเอายศนั้นเป็นเหตุดูถูกดูหมิ่นผู้อื่นว่าต่ำเลวกว่าตัวบ้างทะนงตนมัวเมาในยศ ถือเอายศเป็นเหตุประพฤติทุจริตบ้างไม่เป็นทางให้ยศเจริญขึ้นกลับจะทำให้เสื่อมลง เกียรติชื่อเสียงก็เสื่อมทรามเป็นที่ชิงชังของผู้อื่น มีกิจธุระอะไรก็ไม่มีใครช่วยขวนขวายได้รับความสรรเสริญตามคุณความดีที่มีอยู่จริง ยินดีมัวเมาอยู่ในความสรรเสริญนั้น เป็นอันพอใจอยู่ในคุณความดีเพียงเท่านั้น ก็ไม่เป็นทางที่จะแสวงทำความดีให้ตนดีขึ้นไปอีก ประสบความสุข ยินดีเพลิดเพลินไม่รู้เท่าอาการของสุขที่เป็นวิปริณามธรรม เมื่อสุขเสื่อมดับไปก็ต้องโศกเศร้าเสียใจมาก ส่วนอนิฏฐารมณ์ของปุถุชน เมื่อประสบความเสื่อมลาภเสื่อมยศถูกนินทาได้รับทุกข์ก็มืดในทางความจริงที่จะรับรองต่อสู้กับอารมณ์นั้นๆ มีความเสียดายอาลัยอิฏฐารมณ์ที่ล่วงไป ดิ้นรนเดือดร้อนฝ่าฝืนต่ออนิฏฐารมณ์ที่ประสบอยู่ โศกเศร้าเสียใจระทมทุกข์ไปตามอารมณ์ รับอนิฏฐารมณ์เอาเต็มหน้า อย่างแรงถึงทำลายชีวิตตนเองเพราะทนต่ออนิฏฐารมณ์ไม่ไหวก็มี การที่ได้ประสบอนิฏฐารมณ์เป็นส่วนไม่ดีอยู่แล้ว ลางที่ยังคิดนึกไปโทษผู้นั้นผู้นี้ ว่าเป็นผู้ทำเหตุให้ตนต้องรับความเสื่อมลาภเป็นต้นนั้น ผู้ที่นินทาว่าร้ายตนก็มีความเคียดแค้นบาดหมางโกรธเคืองอาฆาตพยาบาทด่าว่าเสียดสีทะเลาะวิวาทชกต่อยตีรันฟันแทงกัน

ถึงทำลายชีวิตกันก็ได้ เป็นภัยเป็นเวรทวีทุกข์โทษขึ้นอีกเพราะไม่รู้ความจริงของโลกธรรม ส่วนกัลยาณชนและอริยสาวกเป็นผู้ได้สดับธรรมศึกษาสำเหนียกรู้ตามความจริงของโลกธรรมเมื่อประสบอิฏฐารมณ์ คือได้ลาภก็อาศัยลาภนั้นบำรุงเลี้ยงตนเองและผู้ที่ควรบำรุงเลี้ยง ทั้งเผื่อแผ่ให้เป็นสาธารณประโยชน์ตามสมควรแก่กำลังของลาภที่ได้มา มีความไม่ประมาทประหยัดในการใช้จ่ายแต่ในทางที่เป็นประโยชน์ สะสมทุนรอนให้งอกงามไพบูลย์ขึ้น เป็นอันได้ประโยชน์สมควรแก่ลาภที่ได้รับ เมื่อได้รับยศก็มีสติรู้ว่ายศที่ได้รับก็เพราะคุณความดีเป็นเหตุ อุตส่าหรักษาคุณความดีที่มีอยู่ให้สมแก่ยศที่ได้รับ และพยายามประพฤติสุจริตกิจชอบให้ยิ่งขึ้น ไม่มัวเมาถือยศศักดิ์ประพฤติสม่ำเสมอเคยอย่างใดก็ทำอย่างนั้น เจียมตัวถ่อมตนแก่ผู้ที่ควรอ่อนน้อม เกียรติคือชื่อเสียงก็เจริญ เป็นที่พอใจรักใคร่ของปวงชน มีกิจธุระย่อมมีผู้เต็มใจช่วยขวนขวาย ประกอบการงานให้เป็นบริวารยศ เมื่อได้รับสรรเสริญ ก็ไม่มัวเมาเพลิดเพลินจนเสียทางประพฤติ ถือเอาคำสรรเสริญนั้นเป็นพยานหลักฐานการกระทำของตนว่าเป็นคุณความดีจริง ผู้อื่นจึงรับรองสรรเสริญ ส่งเสริมกำลังใจในอันจะประกอบกระทำความดีต่อไปอีก ได้รับสุขก็ไม่หลงยินดีเพลิดเพลินในสุขจนเกินไป เพราะรู้ความจริงของโลกธรรมไม่เที่ยงยั่งยืน ส่วนอนิฏฐารมณ์ประสบความเสื่อมลาภเสื่อมยศก็ไม่เศร้าโศกเสียใจเหมือนปุถุชน เพราะได้กำหนดรู้ชนิดของโลกกรรมไว้ก่อนแล้วว่าเป็นวิปริณามธรรม มีเจริญขึ้นแล้วก็มีเสื่อมลงเป็นคู่กัน ไม่ได้ติดแน่นมัวเมาในลาภยศ เมื่อถึงคราวเสื่อมก็เป็นอาการที่ได้รู้ตัวคาด

หน้าไว้แล้ว ก็เป็นเช่นนั้นจริงตามวิสัยของโลกธรรม และไม่ซัดโทษเหตุการณ์หรือผู้ใดผู้หนึ่งเป็นผู้ทำให้ซึ่งเป็นการเพิ่มความโกรธเคืองอาฆาตพยาบาทเป็นภัยเวรต่อไป เมื่อถูกนินทาก็พิจารณาดูว่าข้อที่เขานินทานั้นเราได้ประพฤติกระทำเช่นนั้นจริงหรือไม่ ถ้าเราไม่ได้ทำเช่นนั้นก็เป็นการดีอยู่แล้ว ไม่ควรโกรธเขาๆ กล่าวขึ้นก็ดีเสียอีก เป็นโอกาสที่เราจะได้สอบสวนใคร่ครวญความประพฤติของเราและจะได้ถือเอาไว้เป็นคติว่าไม่ควรประพฤติเช่นนั้นต่อไป ถ้าเราได้ทำได้พูดผิดจริงดังที่เขานินทาก็ไม่ควรโกรธเขาเพราะเขาว่าถูก เราทำผิดจริงธรรมดาคน ย่อมเข้าข้างตัวไม่ค่อยเล็งเห็นความบกพร่องของตัวเองส่วนคนอื่นเขาเห็นได้ถนัดกว่าตัวเราเอง เขาพูดขึ้นก็ดีแล้วเหมือนเขาช่วยเป็นกระจกส่องให้เราดูตัวเราเอง ควรจะถือว่าเขาเป็นกัลยาณมิตรช่วยตักเตือนให้ เราก็ละเลิกเสียอย่าประพฤติดังนั้นอีก เช่นนี้ถูกนินทาคราวไรก็จะทำให้ตัวเราดีขึ้นทุกที เมื่อประสบทุกข์ก็ไม่ต้องรับทุกข์เต็มหน้าเช่นปุถุชน และเป็นทุกข์เดียวจำเพาะทุกข์ที่มากระทบ ไม่เพิ่มทุกข์คือโสกปริเทวทุกขโทมนัสอุปายาสทวีขึ้นอีกเป็นหลายทุกข์ เพราะความรู้ตามจริงได้ดังกล่าวน่าไว้แล้วว่าปลายทางของสุข ก็คือทุกข์นี้เองเหมือนลำอ้อย เมื่อกินต้นลำมีรสหวาน กินไปจนถึงปลายลำเข้าจืด อิฏฐารมณ์เป็นต้นลำอนิฏฐารมณ์เป็นปลายลำ ทั้งรสหวานรสจืดก็มีอยู่ในอ้อยลำเดียวกันนั้นเอง เพราะฉะนั้นท่านที่รู้จริงเห็นจริงในโลกธรรมถึงที่สุดแล้วโลกธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ท่านก็รู้เท่าอาการของโลกธรรมว่าเกิดขึ้นแล้วไม่เที่ยงยั่งยืน แปรปรวนเสื่อมสิ้นดับไป บังคับให้เที่ยงให้คงที่

ไม่ได้ คงเป็นวิปริณามธรรมประจำโลกอยู่เช่นนี้ ไม่มีเราเป็นผู้รับ จึงไม่มียินดียินร้ายในโลกธรรม เมื่อไม่ยินดียินร้าย ทุกข์คือโสก ปริเทวทุกขโทมนัสอุปายาสก็ไม่มีในท่านผู้รู้ทั้งหลาย ต่างกันดังนี้

ติลกฺขณสูตร

ในทางพระพุทธศาสนา สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ทรงสั่งสอนในทางปัญญาเป็นอย่างสูง เพราะโทษและทุกข์จะดับได้สนิทก็ด้วยปัญญารู้เห็นตามความเป็นจริง เมื่อรู้และเห็นว่าเป็นความจริงเช่นนั้นๆ แน่ชัดใจจริงๆ แก้ไขไม่ได้จริงๆ แล้ว ใจก็ไม่ดิ้นรนยอมจำนนไปตามความจริงนั้นทุกข์ใจก็ไม่มี ทางที่จะเกิดโทษอันเป็นต้นเหตุของทุกข์มี ๔ ทางคือกายวาจาใจความไม่รู้แล้วเห็นผิด ศีลสมาธิปัญญาเป็นข้อปฏิบัติสำหรับดับโทษ ๔ ทางนั้น โทษทางกายวาจาเป็นโทษอย่างหยาบมีกำลังแรงเบียดเบียฬตนเองด้วยเบียดเบียนผู้อื่นด้วย เพราะการที่จะทำจะพูดต้องเกิดเจตนาภายในก่อนคิดเรื่องไม่ดีทุจริตเป็นโทษกรุ่นอยู่ในใจย่อมเป็นการเศร้าหมองเร่าร้อนชื่อว่าเบียดเบียนตนเอง เมื่อทำและกล่าวล่วงออกไปทางกายวาจาก็เป็นการเบียดเบียนผู้อื่นสัตว์อื่นให้ได้รับความทุกข์เดือดร้อนแล้วผลแห่งการทำการกล่าวล่วงออกไปนั้นย่อมกระท้อนกลับมาให้ตนได้รับทุกข์โทษต่างๆ อีก ในปัจจุบันบ้าง เป็นภัยเวรติดตัวไปบ้างศีลเป็นข้อปฏิบัติด้วยเจตนางดเว้นโทษทางกายวาจา เมื่อกายวาจาบริสุทธิ์สะอาดปราศจากโทษแล้ว ทุกข์ที่เป็นผลของโทษอย่างหยาบทางกายวาจาก็ดับ แต่โทษและทุกข์ทางใจยังมีได้เพราะกำลังของศีลรักษาได้แต่เพียงกายวาจาเท่านั้น ส่วนใจยังเกิดโทษได้ โดยย่อคือความรักโลภโกรธหลงเป็นต้น ทำใจให้เศร้าหมองเดือดร้อนขุ่นข้องเผาใจโดยประการต่างๆ เป็นการเบียดเบียนตนเองฝ่ายเดียว

เป็นโทษอย่างกลาง สมาธิคือความสงบระงับใจจากนิวรณ์มีความรัก โลภโกรธหลงเป็นต้น มีสติสังวรระวังโทษที่ยังไม่เกิดอย่าให้เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วรีบละเสีย ที่เป็นกุศลความดีความชอบ เช่น เพ่งใจอยู่ในกระแสธรรม มีสติปัฏฐานตลอดถึงฌานเป็นต้นยังไม่เกิดอุตส่าห์พยายามทำให้เกิดให้มีขึ้นในใจ ที่เกิดที่มีแล้วรักษาให้มั่นคงไว้เป็นเครื่องปราบปรามโทษอย่างกลาง ทุกข์ทางใจซึ่งจะเกิดแต่โทษนั้นๆ ก็ดับ ใจที่สมาธิปกครองแล้วแผ่ออกไปคุ้มกันโทษอย่างหยาบที่จะเกิดทางกายวาจาได้ด้วย เพราะเป็นต้นทางของกายวาจา แต่โทษอย่างละเอียดคือความไม่รู้ตามจริงเห็นผิดจากความจริงยังมีได้เป็นสาเหตุที่จะให้สำคัญผิดคิดผิดและเกิดโทษอย่างกลางต่อไปอีก ปัญญาคือความรู้ตามจริงดับความไม่รู้ตามจริง ความเห็นถูกเห็นชอบตามความจริงดับความเห็นผิดจากความจริง มีอานุภาพแผ่ออกไปคุ้มกันได้ตลอดถึงโทษอย่างกลางและอย่างหยาบก็ดับไปด้วย เปรียบเหมือนไฟฟ้าซึ่งจะแบ่งออกเป็น ๓ ตอน คือที่โรงทำไฟฟ้าเป็นที่จ่ายกระแสไฟเป็นตอน ๑ สำนักหรือสถานที่เป็นตอนกลาง ๑ ดวงไฟในสำนักหรือสถานที่ใช้จำเพาะตัวตอน ๑ ถ้าดับสวิชสำหรับเฉพาะดวงไฟเสีย แสงสว่างจากดวงไฟก็ดับไม่มีแสงสว่างปรากฏออกภายนอก แต่กระแสไฟที่เดินอยู่ตามสายไฟในสำนักหรือสถานที่นั้นๆ ที่เป็นตอนกลางยังมีอยู่ ต่อได้ชักสะพานที่ต่อสายไฟของสถานกลางออกเสียแล้ว กระแสไฟตามสายเหล่านั้นก็ดับแม้จะเปิดสวิชที่ดวงไฟก็ไม่ปรากฏแสงสว่างได้ แต่กระแสไฟที่โรงไฟฟ้ายังมีอยู่ ต่อสะพานเข้าเมื่อไรกระแสไฟก็แล่นมาได้ทันที แต่เมื่อหยุด

ทำการที่โรงไฟฟ้าเสียแล้ว กระแสไฟก็ดับตลอดหมดฉะนั้นปัญญานั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า รูปํ อนิจฺจํ รูปไม่เที่ยง ยทนิจฺจํ ตํ ทุกฺขํ รูปใดไม่เที่ยง รูปนั้นเป็นทุกข์ ยํ ทุกฺขํ ตทนตฺตา รูปใดเป็นทุกข์ รูปนั้นเป็นอนัตตา ยทนตฺตา ตํ เนตํ มมเนโสหมสฺมิ น เมโส อตฺตา รูปใดเป็นอนัตตา รูปนั้นพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามจริงว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่เป็นเรา นั่นไม่ใช่ตัวของเรา นามธรรม ๔ คือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็ตรัสอย่างนี้เหมือนกัน

รูปคือธาตุ ดิน น้ำ ไฟ ลม ผสมขึ้นเป็นก้อนเป็นร่างกายที่ถือมั่นเป็นตัวตนเราเขาอยู่นี้ นามธรรมที่อาศัยอยู่ในร่างกายนี้ มีหน้าที่รู้สึกสุขทุกข์ไม่ทุกข์ไม่สุขเป็นเวทนา มีหน้าที่จำรูป เสียง กลิ่น รส เย็นร้อนอ่อนแข็งที่มากระทบกาย เรื่องราวที่เกิดในใจเป็นสัญญา มีหน้าที่คิดนึกปรุงแต่งขึ้น จัดเป็นดีเป็นคุณส่วน ๑ ไม่ดีเป็นโทษส่วน ๑ ไม่เป็นคุณเป็นโทษเป็นกลางๆ ส่วน ๑ เป็นสังขาร มีหน้าที่รู้สึกรูปทางตา รู้สึกเสียงทางหู รู้สึกกลิ่นทางจมูก รู้สึกรสทางลิ้น รู้สึกสัมผัสทางกาย รู้สึกเรื่องราวทางใจเป็นวิญญาณ รูปพอตั้งขึ้นแล้วไม่มีคงที่หยุดตัวอยู่เลย มีแต่ขยับตัวเสื่อมเรื่อยไป แรกเกิดมาก็เล็กนิดเดียวทำอะไรเองก็ไม่ได้ แล้วก็ขยายตัวแปรไปเป็นคว่ำได้ นั่งได้คลานได้พูดได้เดินได้ แล้วก็เป็นเด็กเขื่องเป็นหนุ่มเป็นสาว เป็นกลางคนเป็นคน แก่จนที่สุดตายนี้เป็นอาการไม่คงที่แปรเปลี่ยนและเสื่อมที่เป็นระยะยาวนานๆ จึงเห็น แต่ความจริงเปลี่ยนแปลงเสื่อมสิ้นอยู่เสมอทุกขณะ เช่นผมเล็บที่เห็นปรากฏได้ ก็ยาวออกมาเสมอ คืออาการไม่คงที่ ร่วงหล่นตัดไปเป็นอาการเสื่อมสิ้น ฟันงอก

ขึ้นมาใช้บดเคี้ยวอาหารก็กร่อนสึกหรอไปแล้วก็งอกแทนกันขึ้นใหม่ ในที่สุดก็หลุดร่วงไปทีเดียว ขนหนังก็เสื่อมสิ้นออกไปกับเหงื่อไคลที่สีตัว ส่วนที่เห็นถนัดคือลมหายใจพอสูดเข้าไปแล้วก็ต้องพ่นออกมา ที่พ่นออกมานั้นก็ไม่ได้ออกมาแต่ลม ธาตุดินธาตุน้ำธาตุไฟธาตุอากาศก็เสื่อมออกมาด้วย ที่ต้องบริโภคอาหารอยู่ทุกวันก็เพราะธาตุภายในสิ้นเสื่อมอยู่เสมอ จึงต้องบริโภคเข้าไปใหม่เพิ่มเติมแทนของเก่า ถ้าของเก่าไม่เสื่อม อาหารที่บริโภคเข้าไปใหม่ทุกวันจะไปอยู่ที่ไหน ธรรมดาที่เสื่อมสิ้นทีละขณะๆ นี้เอง ผสมจำนวนมากๆ เข้าจึงปรากฏความแปรวัยที่เป็นระยะยาว เหมือนนาฬิกาที่เดินกริ๊กๆ อยู่เสมอ กริ๊กหนึ่งๆ นั้นมากเข้าก็ผสมเป็นชั่วโมงแล้วก็กำหนดเป็นวันเป็นเดือนเป็นปี ที่แท้ก็เลื่อนไปทีละกริ๊กนั้นเองถ้ายังไม่หมดลานก็ไม่หยุดตัวมีแต่เดินเรื่อยไป รูปนี้ตั้งขึ้นแล้วก็ไม่มีคงที่ มีแต่เสื่อมเรื่อยไปเช่นนั้นจนในที่สุดก็แตกสลายจากความเป็นรูปร่างกาย ดินก็แยกไปอยู่กับดินที่เป็นธาตุเดียวกัน น้ำก็แยกไปอยู่กับธาตุน้ำ ไฟก็แยกไปอยู่กับธาตุไฟ ลมก็แยกไปอยู่กับธาตุลม ความเป็นรูปร่างกายก็ดับสิ้นไป ส่วนนามธรรมความรู้สึกที่อาศัยอยู่ในรูปร่างกายนี้จะเห็นความไม่เที่ยง เสื่อมสิ้นไปชัดกว่าส่วนรูป จงพิจารณาดูพอเกิดขึ้นปรากฏความรู้สึกแล้วก็เสื่อมดับไปในทันทีรวดเร็ว เวทนารู้สึกเป็นสุขเกิดขึ้นแล้ว ก็ไม่คงเป็นสุขอยู่เช่นนั้นเสมอเรื่อยไป เพราะเวทนาเกิดแต่ผัสสะเป็นเหตุ เช่นลมพัดมาเย็นสบายรู้สึกเป็นสุขลมสงบเสียอากาศอบอ้าว สุขก็ดับไปเปลี่ยนเป็นทุกข์ ทุกข์เกิดขึ้นแล้วก็ไม่คงเป็นทุกข์อยู่เช่นนั้นถึงจะทุกข์มากมายเท่าไรก็แปรไปจางไปคลาย

ไปดับไปในที่สุด ไม่ทุกข์ไม่สุขก็เสื่อมดับไปเช่นเดียวกันทั้ง ๓ เวทนาผลัดเปลี่ยนกันเป็นสุขสบายบ้างเป็นทุกข์ไม่สบายบ้าง ในวันหนึ่งๆ นับไม่ถ้วน ที่เปลี่ยนกันเป็นสุขบ้างทุกข์บ้างก็เพราะไม่เที่ยง ต้องเสื่อมดับไปเพราะเป็นทุกขลักษณะทนอยู่ไม่ได้ สุขเวทนาก็ ชื่อว่าเป็นทุกข์ลักษณะคือไม่ทนเป็นสุขอยู่เสมอได้แม้ในระหว่างที่เป็นสุขหรือเป็นทุกข์อยู่ก็ไม่คงที่ เลื่อนไปทุกขณะที่รู้สึก จะเห็นได้ว่าขณะที่เป็นสุขก็ดีเป็นทุกข์ก็ดี รสที่รู้สึกไม่ได้คงแน่วอยู่ เลื่อนไปเปลี่ยนไปสุขมากบ้างน้อยบ้าง ทุกข์ก็เป็นอาการแรงบ้างอ่อนบ้าง แท้จริงความรู้สึกปรากฏขึ้นแล้วก็ดับ วิบไปๆ เท่านั้น รู้สึกสุขมากทุกข์มากก็ดับไปในสุขมากทุกข์มาก สุขน้อยทุกข์น้อยก็ดับไปในสุขน้อยทุกข์น้อยไม่ทุกข์ไม่สุขก็ดับไปในไม่ทุกข์ไม่สุขนั้นไม่สำคัญอะไรเลย สัญญาความจำทั้งดีจำชั่วจำกลางๆ จำแล้วก็ดับไปทุกความจำ สังขารความนึกคิดทั้งที่เป็นคุณเป็นโทษเป็นกลางๆ นึกคิดขึ้นแล้วก็ดับไปทุกอารมณ์ วิญญาณความรู้สึกๆ ขึ้นแล้วก็ดับ แม้จะนึกคิดและรู้สึกเรื่องราวที่ดีที่พอใจอย่างไร จะยึดถือไว้ก็ไม่ได้ไม่อยู่ รู้สึกเรื่องราวที่ไม่ดีไม่พอใจก็ไม่ต้องผลักไล่ขับไส รู้สึกแล้วธรรมดาก็ต้องคลายไปจางไปดับไปเอง เป็นอยู่เช่นนี้ตั้งแต่เกิดจนตาย เหมือนรอยเท้าไม่มีในอากาศเพราะว่านกหรืออากาศยานที่ไปในอากาศเมื่อผ่านเลยไปแล้ว ก็ไม่มีร่องรอยปรากฏอยู่มีแต่อากาศว่างๆ ฉะนั้น พิจารณาให้เห็นความจริงที่เป็นอยู่เช่นนี้ ก็จะเห็นได้ว่ามีอยู่สักว่ารูปกับนามเท่านั้นย่นสั้นเข้าอีกก็เป็นสังขารถ้าถอดสมมติฐานะชื่อเสียงออก เสียแล้วก็สักว่าเป็นสังขารกองหนึ่งๆ เท่านั้นพึงเห็นเช่นไปในที่ประชุมชนหมู่มากๆ

เช่น ตลาดเป็นต้นไม้รู้จักชื่อเสียงกันก็จะเห็นได้เพียงสักว่าเป็นคนเท่านั้น พลุกพล่านขวักไขว่กันอยู่คนก็ยังเป็นสมมติ ขันธ์ ๕ ชนิดหนึ่งต่างจากสัตว์สิ่งของ ส่วนที่บัญญัติว่าสังขารหมายความกว้างขวางทั่วโลกทั้งรูปทั้งนามบรรดาส่วนที่ผสมกันตั้งแต่สองขึ้นไปอาศัยเหตุปัจจัยประชุมแต่งพร้อมกันเข้าเกิดปรากฏขึ้นเกิดขึ้นแล้วก็ไม่มีความยั่งยืนคงที่ถาวรมีแต่อาการที่เปลี่ยนแปลงพิบัติแปรผันยักย้ายเป็นอย่างอื่น เสื่อมสิ้นทรุดโทรมจางคลายไปในที่สุดก็ดับจะบังคับให้ เที่ยงอย่าให้เสื่อมสิ้นไปไม่ได้เป็นอันขาด เพราะฉะนั้นสิ่งใดที่ปรากฏอาการไม่เที่ยงเสื่อมสิ้นพิบัติไป สิ่งนั้นเป็นสังขารแม้อริยมรรคก็เป็นสังขารด้วยว่ามีอาการเกิดขึ้นทำกิจฆ่ากิเลสแล้วก็ดับแต่เป็นยอดสังขาร สิ่งที่เป็นสังขารไม่เป็นตัวตนไม่เป็นของเราของเขา เพราะบังคับบัญชาไม่ได้เป็นไปตามเหตุปัจจัยของสังขารจะว่าเป็นตัวตนเป็นของเราของเขาอย่างไร ตามที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนว่า ยทนิจฺจํ สิ่งใดไม่เที่ยง ตํ ทุกฺขํ สิ่งนั้นเป็นทุกข ยํ ทุกฺขํ สิ่งใดเป็นทุกข์ ตทนตฺตา สิ่งนั้นเป็นอนัตตา ยทนตฺตา สิ่งใดเป็นอนัตตา เนตํ มม นั่นไม่ใช่ของเราเนโสหมสฺมิ นั่นไม่เป็นเรา น เมโส อตฺตา นั่นไม่เป็นตัวตนของเราสังขารส่วนที่เป็นภายนอกทั้งหมด ไม่เป็นของเราส่วนที่เป็นภายในคืออัตภาพนี้ก็เป็นอยู่ในสามัญลักษณะของสังขารไม่ได้เป็นเรา อวัยวะมีแขนขาเป็นต้นในอัตภาพนี้ก็ไม่ได้เป็นตัวตนของเรา เมื่อตัวเราไม่มี ของเราก็ไม่มี ไม่มีเราและของเราก็ไม่มีความถือมั่นสิ่งใดสิ่งหนึ่งในโลก เมื่อไม่ถือมั่นก็ไม่มีอะไรปรุงแต่งเป็นวิสังขารมีแต่ความดับสนิทอย่างเดียวเป็นพระนิพพานยั่งยืนคงที่ไม่กลับเป็น

ความเกิดอีก เป็นสุขเสมอร่ำไป คือสุขเกิดแต่ทุกข์ดับสิ้นเชิงแล้ว ไม่ระคนด้วยทุกข์เหมือนสุขเวทนาในสังขารที่เป็นความเกิดดับ แปรผันกลับกลอกไม่คงที่ พระนิพพานนี้ก็เป็นอนัตตา เพราะไม่เป็นของใคร ไม่มีใครเป็นเจ้าของ เป็นธรรมชาติที่เป็นอยู่เช่นนั้น ปฏิบัติถูกทางบริบูรณ์เต็มที่ก็ถึงพระนิพพานได้เหมือนกันหมด

ควรที่สาธุชนผู้เห็นภัยในทุกข์จะอุตส่าห์พยายามปฏิบัติตามพระพุทธโอวาททรงแสดงไว้ดังได้พรรณนามานี้ เพราะว่าเราไม่ต้องลำบากคิดค้นเอาเองซึ่งเป็นการสุดสามารถ พระองค์ได้ทรงบากบั่นด้วยความยากลำบากจนได้ทรงพบความจริงที่เป็นยอดสุด แล้วได้ทรงชี้แจงพร่ำสอนทางที่จะดำเนินถึงได้ประทานไว้บริบูรณ์แล้ว เราชั่วแต่พยายามปฏิบัติตามที่ทรงสั่งสอนไว้ เพื่อจะได้พ้นจากทุกข์โดยประการทั้งปวงบรรลุถึงพระนิพพานซึ่งเป็นบรมสุขอย่างยิ่ง.

รายนามผู้ร่วมทำบุญ

นางนวพัณณ์	กัญจนสิริเพ็ชร
นางสาวนวิยา	ธนวัตอัศว
นายปฤษฎี	ธนวัตอัศว
นายธัชพล	ธนวัตอัศว
นางศรัณฑ์ธร	สมสุวัฒน์
เด็กหญิงธัญสินี	ธนวัตอัศว
เด็กชายนิธิโชติ	ธนวัตอัศว
นางนันท์นภัส	นัจกรสิทธิ์ธนา
นายวิทยา	คุณาฤทธิพล
นายฐิติ	คุณาฤทธิพล
บริษัท ชลบุรีเอส เจ จำกัด	
นายวรวิน	กตเวที
นายธันดร	สุนันท์วิริยาภรณ์

ทำอย่างธรรม ● เจ้าพระคุณสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ญาณวรเถระ วัดเทพศิรินทราวาส

